

KLASİK EDEBİYATLA İLGİLİ TEORİK ESERLERDE KAFİYE BAHSİNİN MUKAYESELİ OLARAK İNCELENMESİ

Songül Aydın YAĞCIOĞLU*

ÖZET

Klasik edebiyat geleneğinde şiir; ‘mevzun ve mukaffa söz’ olarak tanımlanmakta ve dolayısıyla şiirin biçimini vezin ve kafiye oluşturmaktadır. Sözü şiir olması için vezinli ve kafiyeli olması koşulu, kafiyenin klasik şiir anlayışındaki yerini muhkem hâle getirmektedir. Arap ve Fars etkisiyle gelişen klasik şiir anlayışında yine geleneğin etkisiyle şiirde bulunması mutlak olan kafiye, müşterek edebî gelenekte bir ilim dalı olarak görülmüş ve konuyla ilgili Arap, Fars edebiyatı ve bu edebiyatların etkisiyle XVI. yüzyıl itibarıyla Türk edebiyatında müstakil eserler verilmiş veya belagat kitaplarında konu ayrı bir bölüm halinde ele alınmıştır. Nazma dayalı metinlerin ağırlıkta olduğu klasik edebiyat döneminde, şiirin en önemli unsurlarından biri olan kafiye ile ilgili yazılan risaleler ve kafiye lugatleri konunun söz konusu dönemdeki önemini açıkça ortaya koymaktadır. Konuya verilen önem göz önüne alınarak yapılan bu çalışmada, klasik şiir kafiye telakkisinin anlaşılması ve Türk edebiyatında kafiye ile ilgili bilgi ve yaklaşımların nasıl geliştiğinin ortaya konması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Türk edebiyatında kafiye hakkında Türkçe yazılan metinler kronolojik bir sıra ile kafiyenin tanımı, harfleri ve tasnifi esas alınarak bu alt başlıklar altında incelenmiş ve metinler kafiyenin ele alınışı bakımından mukayese edilerek konu ile ilgili çelişkiler ve benzerliklere dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Kafiye, şiir, klasik Türk edebiyatı, mukayese, nazım

A COMPARATIVE ANALYSIS OF RHYME IN THE RHETORIC BOOKS OF CLASSICAL TURKISH LITERATURE

ABSTRACT

Poetry is described as “measured and rhymed expression” and thus rhythm and rhyme constitute the form of poems in Classical Literature. The condition that an expression should be organized according to rhythm and rhyme in order to constitute a poem secures the place of rhyme in

* Yrd. Doç. Dr. Arel Üni. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., songaydin24@yahoo.com

Classical poetry. Rhyme, which is seen as indispensable in Classical poetry that owes much to the Arabic and Persian traditions, is recognized as a discipline in the collective literary tradition, and books or chapters in books of rhetoric are written on it since XVIth century. Poetry is the predominant form in Classical Turkish Literature and the pamphlets and rhyme dictionaries of the period assert the importance of the issue. This paper aims to analyze the concept of rhyme in Classical poetry and how the knowledge of and approaches to rhyme has developed in Turkish Literature. Thus, Turkish texts on rhyme are analyzed in a chronological order focusing on the definition, letters and classification of rhyme. The texts are analyzed comparatively and the similarities and contradictions are indicated.

Keywords: Rhyme, poetry, classical Turkish literature, comparison, verse

Giriş

Şiir, klasik Türk edebiyatı kapsamında yüzyıllar boyunca nazma dayalı, çerçevesi nazım olan bir ifade şekli olarak yer almıştır. Nazım ile şiir arasında birini diğeri yerine kullanabilmeye imkân verecek şekilde sıkı bir münasebet olduğu görülmektedir. Şüphesiz şiir, “muhayyel” olması ile nazımdan ibaret değildir; nazım da “mevzun” ve “mukaffa” olması ile tek başına şiirin yerini tutamaz. Fakat nazım, şiir için vazgeçilmez bir zorunluluktur. Nazım ile şiirin tariflerinde bu iki kavram arasındaki yakınlık ve münasebet ifade edilir. Bir örnek verilecek olursa Tahirü'l-Mevlevî şiiri; “Mevzun, mukaffa ve muhayyel söz”¹ olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımda “mevzun ve mukaffa” nazmı, “muhayyel” ise şiiri karşılar. Anlaşılacağı üzere şiirin biçimini “mevzun ve mukaffa” söz yani nazım, içeriğini ise muhayyel olan oluşturmaktadır.

Yukarıda geçen tanımda da belirtildiği üzere nazımın iki temel unsurundan biri kafiye, diğeri ise vezindir. Her iki unsur da yüzyıllar boyunca ele alınıp işlenmiş ve ayrı birer ilim hâline gelmiştir. Kafiye hakkında önce Arap edebiyatında çeşitli eserler kaleme alınır. Bilahare Fars edebiyatında da bu eserlere dayalı olarak kafiye ile ilgili eserlerin ortaya çıktığı görülür.² “İlmü'l-kavâfi” olarak adlandırılan bu ilim; kafiye tanımını, kafiye harfleri, kafiye harflerinin adları, sayıları ve özellikleri, kafiye harflerinin hareketleri, hareketlerin adları ve özellikleri, kafiye kelimesinde bulunan kafiye harflerinin

¹ Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lüğati*, Enderun Yay., İstanbul 1994, s.139.

² Arap, Fars ve Türklerde belagat ve kafiye ile ilgili eserler için bkz.; TDVİA, *'Belâgat'*C.5, İstanbul-1992; M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi- Belagat*, Gökkubbe Yay. İstanbul 2004, s. 17-30; M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi-Biçim Ölçü, Kafiye*, 3F Yay., İstanbul, 2007, s. 257-264.

esas alındığı kafiye çeşitleri, kafiyeli kelimedede bulunan sakin ve harekeli harflerin sırasının esas alındığı kafiye çeşitleri ve kafiye kusurları gibi konuları ihtiva eder.

Türk şiiri, İslamiyet öncesinde şekil bakımından ölçü ve kafiyeye riayet edilen gelişmiş bir şiir olmakla birlikte, yazılı değil, daha ziyade sözlü geleneğe dayalı bir şiirdir. Türklerin İslam'ı kitleler halinde kabul edip İslam medeniyetine dâhil olmalarıyla sözlü edebiyat geleneğinden farklı, bugün klasik Türk şiiri diye adlandırılan yeni bir şiir meydana gelmeye başlamıştır. Klasik Türk şiiri, yüzyıllar boyunca Arap ve Fars şiiri örnek alınarak geliştirilmiştir.

Şiirin nazariyatı ile ilgili konularda kafiye de dâhil olmak üzere Arapça ve Farsça yazılmış eserler esas alınır ve ayrıca bu eserlerden bazıları Türkçeye tercüme edilir. Fakat daha sonra bu konularda ve tabii kafiye konusunda Türkçe telifler ortaya çıkar. Bu eserler ve sonraki yüzyıllarda yazılan eserlerde müstakil olarak yahut kısmen kafiye konusu işlenmiştir. Kafiye üzerine Türkçe yazılan ilk eserlere XVI. yüzyıldan itibaren rastlanmakta ve sonraki asırlarda da konunun ele alınmasına devam edildiği görülmektedir.³

Bu çalışmanın konusunu, kafiye bahsinin ele alındığı, Türkçe yazılmış, yahut Türkçe'ye tercüme edilmiş, dili Türkçe olan eserlerin kronolojik bir sıra ile incelenerek bu eselerde kafiye hakkında ileri sürülen görüşlerin incelenmesi oluşturmaktadır. Çalışmaya dâhil edilen metinlerde kafiye; tanımı, harfleri, hareketleri ve çeşitleri esas alınarak bu alt başlıklar altında incelenmiş ve metinler kafiyenin ele alınışı bakımından mukayese edilerek konu ile ilgili çelişkiler ve benzerliklere dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın amacı, Türk edebiyatında kafiye ile ilgili bilgi ve yaklaşımların nasıl geliştiği ve tamamlandığını ortaya koymaktır. Bu, klasik Türk şiirinin dayandığı temel unsurlardan biri olan kafiye bahsinin anlaşılması açısından son derece önemlidir. Bu amaçla XVI. yüzyılda konuyu ilk olarak kapsamlı bir şekilde ele alan Kemalpaşazâde'nin *Kafiye Risalesi*'nden başlanarak Sürûrî'nin *Bahrü'l-Ma'ârif*, Lem'î'nin *Risâletü'l-Kâfiyeti'l-Vâfiye*, Muhyi-î Gülşenî'nin *Bünyâd-ı Şi'r-i 'Ârif*, Vahîdü't-Tebrizî'nin *Terceme-i Arûz* (Mütercim: Salâhî Abdullah Uşşakî), Ahmed Hamdî'nin *Teshîlü'l-Aruz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi*, Ali Cemâleddin'in *Arûz-ı Türkî*, Muallim Naci'nin *İstılâhât-ı Edebiyye*, Mehmed Rifat'ın *Mecâmi'ü'l-Edeb*, Reşîd'in *Nazariyyât-ı Edebîyye* ve Tahirü'l-Mevlevî'nin *Edebiyat Lûgati* adlı eserleri kronolojik sırayla incelenerek mukayese yoluyla klasik edebiyat dönemi kafiye anlayışı

³ Bkz.: M.A. Yekta Saraç, *a.g.e.*, s. 257-264.

tespit edilmeye, ayrıca konuyla ilgili çelişkiler ve belirsizlikler ortaya konmaya çalışılmıştır.⁴

1. Kafiye Bahsini Ele Alan Eserler

Aşağıda, Türk edebiyatında kafiye hakkında Türkçe yazılan metinler kronolojik bir sırayla ve *Kafiyenin Tanımı*, *Kafiye Harf*, *Hareke ve Çeşitleri* ile *Değerlendirme* alt başlıklarıyla incelenmiştir.

1.1. Kemalpaşazâde'nin Kafiye Risalesi⁵

Kemalpaşazâde (1468-1534) şeyhülislam, âlim, şair ve tarihçidir.⁶ Birçok alanda eser veren Kemalpaşazâde'nin kafiye ile ilgili risalesi, kafiye konusunu edebiyatımızda en kapsamlı şekilde ve XVI. yüzyılda ilk olarak ele almasının yanı sıra XVI. yüzyıl divan şairlerinin kafiye telakkisinin anlaşılmasına katkısı bakımından da oldukça önemlidir.

Kemalpaşazâde, eserinde ağırlıklı olarak Molla Câmî'nin *Risâle-i Kafiye*'sini esas almış, fakat birçok hususta Câmî'ye ihtilafta bulunmuştur. Yine

⁴ Bu eserlerin kullanımıyla ilgili olarak şu hususu belirtelim: Ele aldığımız eserlerin el yazması veya matbu nüshalarının yanı sıra bu eserlerle ilgili ulaşılabilen ilmî çalışmalardan da faydalanılmıştır. Söz konusu eserler içinde Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i üzerine yapılan ilmî çalışmalara ulaşamadığından ilgili eserler çalışmamıza dâhil edilmemiştir. Bkz.: Yakup Şafak, Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i ve Enisü'l-Uşşâk ile Mukayesesi, Atattürk Üniv. Sosyal Bil. Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum-1991; İsmail Güleç, "Bahrü'l-Ma'ârif'e Göre Edebî Kavramlar", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997. Çalışmamızın konusunu teşkil eden eserler ve onlar üzerine yapılan çalışmalar şunlardır: M. A. Yekta Saraç- Mustafa Çiçekler, "Kemalpaşazâde'nin Kâfiye Risâlesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXVIII, 1998; Sürûrî, *Bahrü'l-Ma'ârif*, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin 455, 18b-28b; Abdulkadir Güner, "Lem'î'nin Kafiye Risalesi: Risâletü'l-Kâfiyeti'l-Vâfiye", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C.17, İstanbul, 2007. s.133-161; Murat Aşıcı, *Bünyâd-ı Şi'r-i 'Arif*, (İstanbul Üniv. Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1989; Ahmed Hamdi, *Teshîlü'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 857; Muallim Naci, *İsulâhât-ı Edebiyye*, (Haz. Yekta Saraç), Risale Yay., İstanbul, 1996; Mehmed Rif'at, *Mecâmi'ü'l-Edeb*, Der-saadet Matbaası Bâb-ı Âli, İstanbul, 1358; Ali Cemâleddin, *Arûz-ı Türkî*, Millet Kütüphanesi- Edebiyat Kısmı No: 307; Vahîdü't-Tebrîzî, *Terceme-i Arûz*, (Müt. Salâhî Abdullah Uşşâkî), Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 6201, 30b-35a; Reşîd, *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul 1328, s.101-110; Erdem Can Oztürk, Ali Cemâleddin, *'İlm-i Kavâfi, Sanâyi-i Şi'rîyye ve 'İlm-i Bedî' İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, (Bozok Üniv. Sosyal Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yozgat, 2010. Belirtilen eserlerin dışında ayrıca belagat ile ilgili olan Ankaravî'nin Miftahü'l Belâga ve Misbâhü'l-Fesâha, Süleyman Paşa'nın *Mebânü'l-İnşa*, Said Paşa'nın *Mizânü'l-Edeb*, Recâizâde'nin *Talim-i Edebiyat*, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmaniye* adlı eserleri incelenmiş ve bu eserlerde kısmî bir kafiye bahsine rastlanmamıştır.

⁵ M. A. Yekta Saraç, Mustafa Çiçekler, *a.g.e.*, s. 445-477.

⁶ Bkz.; M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde*, Şule Yay., İstanbul 1999.

müellifin konuyla ilgili bazı hususlarda Câmî dışındaki kaynaklara da müracaat ettiği; “*Lâmiye-i Acem ve Mîmiyye-i İbn-i Fâriz dirler. Sahib-i Şamil ki bu fende kâmil-i mükemmel geçer.*” ifadesinden anlaşılmaktadır.

Eserde kafiye'nin tanımı harf, hareke ve çeşitleri teferruatlı bir şekilde izah edilmiş ve örnekler verilmiştir.

1.1.1. Kafiye'nin Tanımı

Kemalpaşazâde, kafiye'de öncelikle revî'nin⁷ bilinmesi gerektiğinden hareket eder, revî ile ilgili Acemlerde kabul gören tanımları nakleder ve bunlara itirazlarını belirtir. Eserdeki kafiye tanımları ve Kemalpaşazâde'nin itirazları özetle şöyledir:

“İstulâh-ı şûarada revî şol harfe dirler ki, şi'r-i mukaffâ ana nisbet iderler.”

“Kafiye revî harfidir.”, *“Revî ise, kafiye'nin veya onun yerini tutan kelimenin son aslî harfidir.”*⁸

*“İstilah olarak revî, kafiye olan kelimenin son harfidir. Eğer bu harf hazf edilirse anlam bozulur. Kaside kafiye üzerine bina edilir ve ona nisbet edilir. Beyitteki **sultân** ve **cihân** kelimelerinden nûn harfî hazf edilirse anlam bozulur.”*

Kemalpaşazâde eserinde naklettiği bu kafiye ve revî tanımlarına muhalefette bulunur. Öncelikle kafiye'nin revî harfine nispet edilmesi ve kafiye'nin revî harfinden ibaret görülmesine itiraz eder ve kafiye ile revî'nin birleşik veya ayrı olabileceğini savunur.⁹

Kemalpaşazâde, kafiye'nin revî üzerine bina edilmesi ve revî'nin son harf kabul edilip hazf edilemez olmasına da itiraz ederek bunu şöyle ifade eder: *“Şi'r yâi ya hâi olsa harf-i revî'nün hazfî zarar itmez, bâkî hurûfdan mânâya delâlet gitmez. Meselâ (giyâh) كياه ve (pâdişâh) پادشاه 'dan hâ'yı*

⁷ Revî: kafiye'nin son harfî. Bkz.; Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1994, s.78.

⁸ Kemalpaşazâde eserinde bazı Acem şairlerinin revî ile ilgili görüşlerini Farsça olarak nakletmiştir. M. A. Yekta Saraç ve Mustafa Çiçekler'in hazırladığı Kemalpaşazâde'nin Kâfiye Risâlesi'nde Farsça olan bu açıklamalar dipnotla Türkçe'ye çevrilmiştir. Revî ile ilgili verilen bu tanımda da ilgili dipnotlar aktarılmıştır.

⁹ “Kelâmeyn beyninde ihtilaf beyyin olduktan sonra hiç birisinde temâm-ı sıhhat yoktur. Amma kelâm-ı evvelde vech-i halel budur ki kafiye ile revî gâh muttehid olurlar gâh muhtelif olurlar; sâni evvelinden cüz' olur. Ammâ kelâm-ı âhirde halel buradan zâhir olur ki şi'r yâi ya hâi olsa harf-i revî'nün hazfî zarar itmez, bâkî hurûfdan mânâya delâlet gitmez.”; “Niteki beyân-ı âfide ıyân olsa gerekdir” ibaresini getirmiştir. Yazarın kastettiği *beyan-ı âti*, ileride söz konusu edilecek olan *kafiye-i lazime* ve *kafiye-i mültezime* kısımlarındaki açıklamalarıdır.

(*rehnümâyî*), *هنمائی* ve (*padişâhî*) *پادشاهی* 'den *yâ*'ı *hazf* iteseler *makâle ihtilâl târi* olmaz, *sâir hurûf-ı ibâret hilye-i delalet-i celiyyeden ârî* olmaz.”. İfadeden anlaşılacağı üzere şairin itirazı, şiirin *yâ* ve *hâ* harfleri ile bitmesi durumunda bu harflerin *hazf* edilmesinin *kâfiye* ve manaya bir zarar vermediği şeklindedir. Fakat burada belirsizlik ihtiva eden bir mesele vardır, bu da itirazın sadece *yâ* ve *hâ* harfleri ile biten kelimeleri mi kapsadığı yoksa genel olarak revînin *hazf* edilemez olmasına mı itiraz edildiğidir. Öyle ki Kemalpaşazâde'nin naklettiği tanımda örnek verilen **cihân** ve **sultân**'da revînin, *hâ* ve *yâ* olmayıp *nûn* harfi olması şairin itirazındaki belirsizliği pekiştirmektedir.

Eserde *kâfiyeye* dair nakledilen bir diğer husus şöyledir:

“*Bil ki: Acem şairlerinin geleneğinde kâfiye: Telaffuzda tek başına olmamak ve kelimenin bir parçası veya parçası yerine geçmek kaydıyla bütün beyitlerin sonunda tekrarı gereken veya hoş karşılanan harflerdir.*”

Kemalpaşazâde bu tanım ile ilgili şu noktalara dikkat çeker: Şiirin sonunda tekrarlanmayan harfi *kâfiye* hududundan çıkardıktan sonra revî için *kâfiyenin* bir *cüz*'üdür demek makul ve makbul değildir; çünkü bu durumda revî *kâfiyenin* *cüz*'ü olmaz. Ayrıca *kâfiyeli* kelime için “*telaffuzda tek başına olmamak*” şart koşulduktan sonra revî harfi için *kâfiyenin* *cüz*'üdür demeye gerek kalmaz, eğer bu açıklama yapılıyorsa bazı *kâfiyelerin* müstakil bir kelimeden meydana geldiği anlaşılır.¹⁰ Yine *kâfiye* şiirin sonunda olur, görüşüne de itiraz eder. Bu itirazını, *kâfiye* isminin *قفو* 'dan türediğini ve *قفو* 'nın lügatte “*ardınca gitmek*” manasına geldiğini bunun da şiirin sonuna işaret etmediği, gerekçesiyle savunur. Açıklamasını *fusehâ-yı Acemin* beğendiği şiirlerde *kâfiyenin* mısra ortasında veya mısraın evvelinde olduğunu belirterek destekler ve şu beyti örnek gösterir:

¹⁰ “...âhir-i şî'rde mükerrer olmayan harfi hadd-i kâfiyeden ihrâc itdükten sonra revî için kat'an cüz-i kâfiyedir demek ma'kul ve makbûl değüldür. Zirâ ol takdîrce gâh olur revî kâfiyeden cüz olmaz; belki harf vâhid itibârla revî, bir itibârla kâfiye olur. Revînin haddinde mezkûr olan kelâm harf-i gayr-ı mükerreri kâfiyenin haddinden ihrâc etmeyüb âhir-i şî'rde vâki' olan kelimenin tamâmına kâfiye diyenlerin aslına muvâfik ve mutâbıkdur. Kelâm-ı mezburda bir hatâ dahı budur ki kâfiyede telaffuzdan adem-i istiklâl şart ittükden sonra harf-i revî kâfiyeden cüz' olur dimeye mecâl kalmaz. Zirâ bu makâlün muktezâsı bazı kâfiye kelime-i müstakille olmaktır. Meselâ: ر د ile ب kâfiye olurlar. Ol kelâm muktezâsınca telaffuzda müstakillerdir.”, M. A. Yekta Saraç ve Mustafa Çiçekler, *a.g.e.*, s.448. Bunun dışında Kemalpaşazâde, *kâfiyeye* “*telaffuzda istiklalin tek başına olmama*” şeklinde bir şerh düşülmesindeki amacın *kâfiye* ile *redifin* birbirine karışmasını önleme amacından kaynaklandığını şu ifadeyle dile getirir: “*Fâdil şöyle sanmışdur ki hadd-i kâfiyeden redifden ihtirâz ol kayıdla hâsıl olur.*”.

Satmaga hengâme-i hüsninde tiryâk-ı lebin
Gösterür dūşında ejder kâkül-i miskîn-i dost

Kemalpaşazâde, kâfiyenin “âhir-i cem’-i ebyatta” yapılacağına da ayrıca itiraz eder ve kâfiyenin şiir boyunca her beyitte tekrarlanıp tekrarlanmayacağını belirleyen nazım şekli olduğuna işaret eden şöyle bir izah getirir:

“Şi’r-i mukaffa kasîde ya gazel olıcak matla’ında kâfiyenün tekerrürü lâzımdur. Mesnevi olıcak birisinde tekerrürü lâzımdur. Mukattaât ve müfredâtda ikisi lâzım değüldür. Bu tafsilden zâhir oldu ki ale’l-utlak kâfiyenün mahall-i tekerrüründen ta’yinde âhir-i cemî’-i ebyât diyen kimesne isâbet itmemişdür.”.

1.1.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Kemalpaşazâde, kâfiye ilminin ehli olanların kâfiye harflerini ayrı ayrı isimlendirdiklerini ve bunların dokuz harf olduğunu belirtip isimlerini verir ve izahlarını yapar.¹¹ Buna göre kâfiye harfi dokuzdur. Bunlardan *ridf*, *kayd*, *te’sis* ve *dahîl* revîden önce gelir; *vasl*, *hurûc*, *mezîd* ve *nâire* revîden sonra gelen kâfiye harfleridir. Kemalpaşazâde, bu kâfiye harflerinden revîye vurgu yaparak yukarıda da belirtildiği gibi kâfiyenin bilinmesi için öncelikle revînin bilinmesi gerektiğine dikkat çeker ve revîyi şöyle tanımlar: “Revî ise, kâfiyenin veya onun yerini tutan kelimenin son aslî harfidir.”. Revî dışındaki kâfiye harfleri ile ilgili nakledilen bilgileri ise kısaca şöyle özetlemek mümkündür:

- Ridf, revî ile aralarında harekeli bir harf olmayan ve onların öncesindeki hareketin de kendiyile aynı cins olduğu elif, vâv ve yâ harfleridir. Bunlardan elif, vâv, yâ ridf-i aslî; revî ile ridf arasındaki sakın olarak bulunan hâ, râ, sin, şın, fâ, nûn harfleri ise ridf-i zâiddir.

- Kayd, ridf harfleri olmamak kaydıyla revînin öncesinde bulunan sakın harftir ve lûgat-i Farîsîde ي،و،ه،ن،ف،غ،ش،س،ز،خ،ر،ت kayd harfleridir.

- Te’sis, revî ile arasında harekeli bir harf olan elif’tir.

- Dahîl, te’sis ile revî arasındaki harekeli harftir.

- Vasl, revîden sonra gelen ve ona mülhak olunan harftir.

- Hurûc, vasla mülhak olunan harftir.

- Mezîd, hurûca mülhak olunan harftir.

- Nâire, mezîde mülhak olunan harftir.

¹¹ Kâfiyenin tanımından farklı olarak kâfiye harf ve hareketleri kâfiye konusunu ele alan bütün eserlerde hemen hemen paralel şekilde tanımlandığından Kemalpaşazâde’nin harf ve hareke tanımları kısaca özetlenecek ve çalışmanın devamında bu harflerin sadece isimleri zikredilecek, farklılıklar varsa vurgulanacaktır.

Kafiye harflerinin hareketleri ise *res*, *işbâ'*, *hazv*, *tevcîh*, *mecrâ'*dır. Bunlardan *res* te'sisin öncesindeki harekedir, *işbâ'* harf-i dahîlin harekesidir, *hazv* ridf veya kaydın öncesindeki harfin harekesidir, *tevcîh* sakin olan revînin öncesindeki harekedir ve bu hareketin ihtilafı revî harekeli değilse caiz değildir, *mecrâ* revînin harekesidir ve ihtilafı asla caiz görülmez.

Kemalpaşazâde, eserinde kafiye tanımı, harf ve hareketler dışında *kısım* veya *nev'i* olarak adlandırdığı kafiye çeşitlerini ve bunlara itirazlarını da belirtmiştir. Risaledeki kafiye şekillerinden biri, *kafiye-i lâzime* ve *kâfiye-i mültezime*'dir. Bunlardan *kafiye-i lâzime*, revînin sakin olması ve hareketlerinde birlik olmak kaydıyla revînin öncesindeki harekeli harfin esas alındığı kafiyedir ve onsuz şiirin kafiyeli sayılamayacağı belirtilir.¹² *Kâfiye-i mültezime* ise şairlerin iltizâmı ile yapılan ve şairin tasarrufu olmasa riayeti gerekmeyen kafiyedir: *câna/ ko cana/ mercana/ Erzincana*; *ezber/ çenber/ berber/ dilber/ rehber*; *kohu ulaşmış/ kohulaşmış/ bulaşmış/ tolaşmış* bu türden kafiyelerdir.¹³ Kemalpaşazâde kafiye-i lâzimeye göre sadece revî değil revîden önceki sakin harflerin de kafiyeye dâhil olmasından dolayı revîyi kafiyenin bir cüz'ü olarak görmenin ve yine kafiye-i mültezimeye göre sadece harf değil müstakil bir kelimede olabileceğinden hareketle kafiyenin telaffuzda tek başına olmamak şartına itibar etmenin hata olacağını belirtir.

Kemalpaşazâde'nin söz konusu ettiği bir diğer kafiye çeşidi ise kelime üzerinde bir tasarrufa ihtiyaç bulunmayan *kafiye-i ma'mûl* ve tasarrufla yapılan yani kelimenin kafiyeye uygun hale getirilmesi ile yapılan *kafiye-i gayr-i ma'mûl'dür*. Bu tasarruf bazen iki kelimenin birleştirilmesiyle olur.

¹² Kemalpaşazâde'nin *kafiye-i lâzime* olarak adlandırdığı kafiye şekli maddeler halinde şöyle açıklanabilir: 1.Revînin kendisi sâkin olup öncesindeki harf harekeli olursa önceki harfin harekesinde birlik olmak şartıyla kafiye-i lâzime revîden ibaret olur. Örneğin: *gil* (كل) ile *gûl* (كل) kafiye olmaz; *gil* (كل) ile *dil* (دل) kafiye olur. 2. Revînin öncesi de sâkin ise o sâkin harfin öncesinin harekesinde birlik olmalıdır. Bu sakin harf ridf veya kayd olsun bu harflerde ve bu harflerden önceki harfin hareketlerinde ihtilaf câiz değildir. Mesela: (*hayr*) خیر ile (*şer*) شر ; (*seyr*) سير ile (*cebr*) جبر kafiye olmaz, (*bezm*) بزم ile (*rezm*) رزم kafiye olur. Fakat mahreç yakınlığı olursa ihtilaf caiz olur: (*vahy*) وحي ve (*nehy*) نهی gibi. 3. Revînin öncesinin öncesi de sâkin olursa o sâkin harfler ve öncesindeki harekede ihtilaf olmamalıdır. Mesela (*saht*) ساخت ile (*suht*) سوخت kafiye olmaz; (*taht*) تاخت ile (*saht*) ساخت kafiye olur. 4. Revî harekeli olursa da harekesinde birlik olmak kaydıyla kafiye-i lâzime yalnız revîden ibaret olur. Mesela (*feri*) فري ile (*leşkeri*) لشكري kafiye olur. Bu kafiyelerde revîden önceki harf ve harekeye itibar edilmez. Bkz.: M. A. Yekta Saraç- Mustafa Çiçekler, *a.g.m.*, s.449 -450.

¹³ Şairin tasarrufu ile yapılan bu kafiye şekline şunların da dâhil edilmesi gerektiği belirtilir: Tecnîs, müesses kafiyede elife riayet edilmesi, lafzın aynen tekrar ettiği ve mananın ayrı olduğu kafiye şekli ve beyit ya da mısradaki tekrar eden zülkafiyeteyn. Bkz.; M. A. Yekta Saraç- Mustafa Çiçekler, *a.g.e.*, s. 450-454.

Bir diğ er kafiye çeşidi ise kafiye harflerinin sakin veya harekeli olması göz önünde bulundurularak yapılan tasniftir. Buna göre, kafiyeli olan kelimenin sonunda birbiri ardınca iki sakin harf olan kafiye *müterâdîf*, sonunda bir sakin harf olan *mütevâtir*, sonunda bir sakin harf ve o sakin harfin öncesinde de birbiri ardınca iki harekeli harf olan *mütedârik*, sonunda bir sakin ve o sakinin öncesinde birbiri ardınca üç harekeli harf bulunan *müterâkib*, sonunda bir sakin ve o sakinin öncesinde birbiri ardınca dört harekeli harf bulunan *mütekâvis* kafiyedir.

Eserde söz konusu edilen kafiye şekli ise revînin harekeli olup olmamasının esas alındığı kafiyedir. Buna göre sadece revî ile yapılan ve revînin de sakin olup kendinden sonra vasl harfinin gelmediği *kafiye-i mukayyede*, revînin harekeli olduğu ve revîden sonra vâsıl ona bittiği *kafiye-i mutlaka*, revîye vasl harfî muttasıl ise *mevsûle*, eğer vasl harfî revîye muttasıl değilse *mutlaka-i mefsûle* çeşitleri söz konusu edilir. Revînin sakin olmaması ve kendinden sonra kafiye harfî gelmesi esasına dayanan kafiye-i mutlakaya mahsus olan dört hal vardır. Bu dört durum özetlenecek olursa revînin harekeli olduğu mutlak kafiyede hem revîde tasarrufta bulunabilmekte hem de revîden önce gelen ridf ve kayd harfleri ile bu harflerin harekelerinin ihtilafı caiz görülmektedir.

Yine kafiyeli kelimed e bulunan kafiye harflerinin esas alındığı bir kafiye şekli de te'sis harfinin bulunduğu *kâfiye-i müessese*'dir. Müesses kafiyelerdeki te'sis harfine Araplarda şiir boyunca riayet edilirken Acemlerde böyle bir zorunluluk olmadığını belirtir ve kendi fikri olarak da riayet edilmesinin yerinde olacağını vurgular. Ayrıca ridf harfinin kafiyeli kelimed e bulunmasının esas alındığı *müreddef kafiye* söz konusu edilir ve ikiye ayrılır. Bunlardan *ridf-i aslî* denilen elif, vav ve yâ harfleri mevcutsa o kafiye *ridf-i müfred*, revî ile ridf-i aslî arasına *ridf-i zâid* denilen sakin bir harf geliyorsa bu kafiye de *ridf-i mürekkeble mürdef* olarak adlandırılır. Bu açıklamalar bazı kafiye yapılarının hangi tür içerisinde değerlendirilmesi gerektiği hakkında bilgi verdiği için önemlidir.

1.1.3. Değerlendirme

Kemalpaşazâde, eserinde kafiye ile ilgili Acem şairlerinin tanımlarına yer vermiş ve bu tanımlarda çelişkili yerler olduğuna açıklamalarıyla dikkat çekmiştir. Bununla birlikte her ne kadar Acemlerin kafiye tanımlarını tenkit etse de kendisinin de konuyla ilgili bazı hususları belirsiz bıraktığı söylenebilir. Eserde yer verilen tanımlar ve bunlara getirilen açıklamalar doğrultusunda yazarın çelişki, belirsizlik veya izahın yetersiz olduğu kanaati uyandıran şu tespitlerine dikkat çekilebilir:

1. Kemalpaşazâde, “revî hazf edilmez” görüşüne itirazını kafiye kelimenin sonunda hâ (ه) ve yâ (ي) harfleri bulursa revînin hazf edilmesi zarar etmez, açıklamasıyla dile getirmiş fakat bu hâ ve yâ'nın revî harfi olup olmadığına dair bir açıklama yapmamıştır. Yine bu açıklamanın sadece verdiği örnek kelimeler için mi yoksa bu harflerle biten bütün kelimeler için mi olduğu belirsizdir. Konuya örnek olarak verilen (giyah) كياه ve (padişah) پادشاه 'daki hâ'nın, (rehnümayî) رهنمائی ve (padişahî) پادشاهی 'den yâ'nın hazf edilmesini meşru görülürken yine bunların revî harfi olup olmadığı vurgulanmamıştır. Bu harflerin revîden sonra gelen vasl harfi olacağı da akla gelebilir. Ayrıca verilen örnekten anlaşılması gereken, “bu kelimelerden sonra şiirde kafiye olarak getirilen diğer kelimelerin sonunda bu hâ ve yâ harfleri olmasa da olur” demek istenmiştir. Kemalpaşazâde'nin örnek verdiği bu kelimelere hangi kelimelerin kafiye olabileceğine dair bir misal getirmemesi de bu belirsizliği pekiştirmekle birlikte tüm bunlardan şu da çıkarılabilir: Kemalpaşazâde revî harfinin hazfının kafiyeyle hâlel getireceğini kabul ediyor ama bazı istisnâî durumların varlığına da dikkat çekiyor ve bunu örneklerle ifade ediyor.

2. Kafiye kelimenin telaffuzda tek başına olmamak şartına itiraz için verdiği: **câna, ko cana, mercana, Erzincana; ezber, çenber, berber, dilber, rehber; kohu ulaşmış, kohulaşmış, bulaşmış, tolaşmış**¹⁴ kelimelerinin hiçbirinde revî belirtilmemiştir. Her ne kadar Kemalpaşazâde kafiye esas olanın revî kabul edilmesine ve revînin kafiye bir cüz'ü sayılmasına itiraz etse de verdiği örneklerde revî ve diğer kafiye harflerine işaret etmemesi kafiye kabul edilecek seslerin hangileri olduğu konusunda belirsizlik yaratır.

3. Kafiye için “kelimenin sonunda yapılır”, görüşüne itirazını desteklemek üzere tanınmış bazı şairlerin şiirlerine yer verir ve bu örnekleri sıralar. Bunlardan biri olan aşağıdaki beyitte mısra ortasındaki ‘hüsünde/ dūşında’ kelimelerinin son aslî harfleri birbirinden farklıdır, buna rağmen bu kelimeler arasında iç kafiye olduğu düşünüldüğünde hangi harfin revî olduğu belirtilmemiştir. Bununla birlikte ‘hüsünde/ dūşında’ kelimeleriyle kafiye oluşturmak divan şiiri ve şairinin zevkine hitabetmeyeceğinden burada bir iç kafiyenin varlığı tartışılabilir.

Satmağa hengâme-i **hüsünde** tiryâk-ı lebin
Gösterür **dūşında** ejder kâkül-i miskîn dost

4. Kemalpaşazâde, *kafiye-i lâzime* ile ilgili açıklamalarında revînin kendisi sakin olup önceki harflerin harekeli olması durumunda bu harf ve hareketlerde birlik olması gerektiğini vurgular, fakat revî harekeli ise önceki harf

¹⁴ Örnek kelimelerin yazımı M.A.Yekta Saraç-Mustafa Çiçekler, *a.g.e.*'den aynen aktarılmıştır.

ve hareketlerde birlik olmasına gerek olmadığını belirtir. Bu açıklama, “Tekrarı gerekli görülen kayd ve ridf gibi kafiye harflerini nasıl değerlendirmeliyiz?” sorusunu akla getirmekle birlikte yalnız revînin bulunduğu kafiye kelime örnek olarak verilmesi¹⁵, açıklamanın kafiye harflerinden sadece revî harfi ile yapılan kafiyeler için olduğunu düşündürür.

Sonuç olarak Kemalpaşazâde, eserinde kafiye hakkında kendisi bir tanım yapmamakla birlikte mevcut tanımlara itirazını örneklerle izah etmiştir. Şairin yaptığı açıklamalara rağmen bazı hususlarda belirsizliğinin devam etmesi şairin kendi kafiye anlayışını belirtmede yeterli değildir. Tüm bunlara rağmen itirazlar doğrultusunda Kemalpaşazâde’nin kafiye anlayışı için şu sonuca ulaşmak mümkün olabilir: Kafiye revîden ibaret değildir, revînin öncesi ve sonrasındaki harfleri de içine alır, revî –bazı hâllerde- hazf edilebilir, kafiye mısra sonunda olması şartı bulunmaz, kafiye her beyitte tekrarı genellenemez; bunu belirleyen nazım şeklidir, kafiye telaffuzda müstakil olabilir.

Kemalpaşazâde’nin bu eseri hem Türk edebiyatında ilk olarak XVI. yüzyılda kafiye konusunu kapsamlı bir şekilde ele alıp çeşitli itirazlarda bulunması hem de şairin konuya tenkitli yaklaşımı açısından oldukça önemlidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde “Aynı zamanda bir şair olan müellifin yaklaşımı, dönem şairlerinin kafiye anlayışlarının bir tezahürü mü yoksa Kemalpaşazâde’nin şahsi düşüncesi olarak mı algılanmalı?” sorusu sorulabilir ve dönem şiirleri bu açıdan değerlendirilebilir.¹⁶

1.2. Sürûrî’nin Bahrü’l-Ma’ârif’i¹⁷

Âlim ve şair olan Sürûrî (1491-1562); tefsir, hadis, fıkıh, mantık ve edebiyat gibi çeşitli sahalarda eserler vermiştir. Önemli eserlerinden biri olan Bahrü’l-Ma’ârif’de divan şiirinin ıstılahları, hayal ve mazmunlarını anlatır.¹⁸ Kafiye hakkında da bilgi veren eser, Kemalpaşazâde’nin risalesi ile aynı yüzyılda kaleme alınması itibarıyla, kafiye bahsinin XVI. yüzyılda nasıl telakki edildiğinin mukayeseli olarak görülmesi açısından önemlidir.

Sürûrî, eserinde Acemler ve Araplarda kabul gören kafiye hususları hakkında bilgi verir, bunu yaparken Kemalpaşazâde’nin tavrından farklı olarak muhalif bir tavır takınmadan, sadece belli noktalara vurgu yapmaktadır.

¹⁵ Bkz.; 12 numaralı dipnot.

¹⁶ Kemalpaşazâde’nin kafiye anlayışı doğrultusunda divanındaki gazellerin kafiye yapısı farklı divan şairleri ile mukayese edilerek bir makale konusu olarak ele alınacaktır.

¹⁷ Sürûrî, *a.g.e.*, 18b-28b.

¹⁸ “Sürûrî Muslihiddin Mustafa”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ans.*, Dergah Yay., 1998, C.8, s. 78.

1.2.1. Kafiye Tanımı

Sürûrî, eserinde kâfiye ile ilgili genel kabul gören görüşleri herhangi bir itiraz veya ayrıca bir açıklama getirmeden aynen nakletmiştir. Eserde verilen kafiye tanımları şöyledir:

“Bilgil kim kâfiyeye anınçün kafiye derler ki şi’r eczâsının kafasında gelür nitekim bir kimesne bir gayrın ardınca gelse ol bunun kafasındadır dirler.”

“Kâfiyede ulemâ-yı ‘Arabîyyet ihtilâf etmişlerdür. Fuzalâ’ katında meşhûr Kutrub dir ki kâfiye bir harftir ol harfe Arab revî dirler ve revî revâdan ve revâ ol ipe dirler ki anınla deve yüki bağlarlar nitekim ol ip ile deveye yüki bağlanur ol harfle dahi şi’r bağlanur. Harf-i revîsiz şi’r dürüst olmaz ve harf-i revî gerekdür kelimenin nefsinde ola.”

Kafiye ile ilgili verilen tanımların ilkinde, kafiye birbiri ardınca gelmesi vurgulanmış fakat bu birbiri ardınca gelenin harf mi, kelime mi olduğu ve şiirde nerede bulunması gerektiğine dair bir bilgi verilmemiştir. Nerede bulunması gerektiği ile ilgili sadece “kafa” kelimesi zikredilmiştir.

İkinci tanımda ise Arapların -kafiye konusunda- ihtilafa düştüğü belirtilmiş ve meşâhîr-i üdebâdan olan Kutrub’un¹⁹ kafiye sadece revî harfinden ibaret olduğu, revînin olmadığı bir şiirin dürüst olmayacağı ve revî harfinin nefsi kelimedenden olması gerektiğini belirten ifadelerine yer verilmiştir.

Sürûrî’nin konuyla ilgili naklettiği her iki tanımda, kafiye ne olduğu ve nerede yapılması gerektiği ile ilgili belirleyici olan tek şey, “şi’r eczâsının kafasında gelür” ifadesindeki “kafa”dır. Kelimenin lügat anlamı²⁰ dikkate alınarak kastedilenin “mısra sonu” olduğu akla gelmektedir. Belirsizliğin olduğu bu nokta, bir önceki bölümde Kemalpaşazâde’nin itiraz ettiği hususlardan biridir. Hatırlanacağı üzere Kemalpaşazâde, kafiye şiirin

¹⁹ Kitabu’l-Kavâfi adlı eserin müellifi olan Kutrub: “Meşâhîr-i üdebâdan olup nahv ve lugat ve tefsirde yed-i tûlâ sahibi idi.” Şemseddin Sami, Kâmûsu’l-A’lâm, İstanbul 1314, C. 5, s. 3675.

²⁰ Kemalpaşazâde ve ayrıca diğer kaynaklarda kafiye ile ilgili bu kabul söz konusu edilir. Buna göre kafiye (قفو) kökünden gelir ve bu da “ardınca girmek” demektir. Bununla birlikte kafiye kök itibarıyla anlam alanı ile ilgili kamusta üç farklı kelime söz konusu edilebilir. Bunlar: 1. “القفا” ’ عفا ile قفا ’ vezninden boynun ardına denir ki ense tabir olunur.” 2. “القافية” قفا ma’nâsındır ... ehl-i aruz indinde beytin âhir kelimesine alâ kavli beytin âhirinde olan harf-i sâkinden mukaddemce olan sâkine varınca hurûfla ol evvelki sâkinden mukaddem olan harf-i mütiharrikin harekesine itlâk olunur. Ve inde’l-ba’z kasîdenin mebnâ aleyhâsı olan harfe itlâk olunur.” 3. “القفو” عفو vezninden (والقفو) علو vezninde bir adamın ardınca düşüp gitmek ma’nâsındır.” Mütercim Asım, *Kamus Tercümesi*, İstanbul 1305, Cild-i Râbi’, s. 1138-1139.

sonunda yapılmasını kelimenin birbiri ardınca gitmek manasında olan “kafv/kufüvv” masdarından türemesiyle ilişkilendirilmesine itiraz ederek buradan mısra sonu anlaşılmasının hata olduğunu dile getirmişti. Tüm bunlarla birlikte Sürûrî'nin verdiği (sahte em/ endahte em) انداخته ام / ساخته ام örnek kelimelerdeki خا'nın harf-i revî olduğunu ve bu harfin nefis-i kelimeden olduğunu belirtmiştir. Sürûrî'nin verdiği örnekte işaret ettiği revî harfi kelimenin son aslî harfi konumundadır, bu da şairin revî ile ilgili tavrını göstermesi açısından önemlidir. Öyle ki Sürûrî kafiyeli olan kelimenin son aslî harfini revî kabul etmektedir, denebilir.

1.2.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Sürûrî eserinde kafiye harflerinden esas olanın revî olduğunu öncelikle şöyle ifade eder: “*harf-i revî egerçe bir harftir amma tebâiyet ile sekiz harf dahi gelir dört harf harf-i revîden evvel dört harf harf-i revîden sonra olur.*” Bu genel ifadeden sonra kafiye harf ve harekelerini izah eder.

Sürûrî, Kemalpaşazâde'nin de söz konusu ettiği kafiye çeşitlerinden bahseder. Buna göre revînin *nefs-i kelimeden* olması ile oluşturulan kafiye *aslî*, revînin kelimenin aslında olmaması ve sonradan getirilen ekte bulunmasına rağmen aslî harf gibi kabul edilmesi ile olan *ma'mulî* kafiye dir.

Eserdeki diğer bir kafiye çeşidi yine Kemalpaşazâde'de de yer alan *mukayyede* ve *mutlaka*'dır.

Sürûrî bir de kafiyeli kelimedede bulunan kafiye harflerine göre belirlenen *müreddef*, *müesses*, *mücerred*, *mevsûl* olarak adlandırılan kafiye çeşitlerinden bahseder. Revî harfinin öncesi ve sonrasının esas alındığı bu tasnifte revîden önce elif, yâ ve vâv harfleri bulunan kafiye *müreddef*; revînin öncesinden bir önceki elif harfine *te'sis* ve bu *te'sis* harfinin bulunduğu kafiye *müesses*; revîden sonra vasl denilen harfin gelmesi ile yapılan kafiye *mücerred*; vasldan sonra *hurûc* harfinin geldiği kafiye ise *mevsûle* olarak tanımlanmıştır. Sürûrî, Araplarda *te'sis* harfine şiirin sonuna kadar riayet edildiğini fakat Acemlerde böyle bir zorunluluk olmadığını belirterek Acemlerde *mücerred*, *müreddef* ve *mukayyed* olmak üzere üç çeşit kafiye olduğunu belirtir. Bu kafiye şekillerinden *müesses* ve *müreddef*'i Kemalpaşazâde'nin söz konusu ettiği hatırlanmalıdır.

Sürûrî son olarak çeşitli şekillerde olmakla birlikte en yaygını elif ve nûn ile yapılan *kafiye-i şâygân*'dan bahseder. Buna göre **yârân** (یاران) ve **nigerân** (نکران)'da râ revî, revîden önce gelen elif *ridf*, revîden sonra gelen elif ve nûn *şâygân* olarak tanımlanmıştır.

1.2.3. Değerlendirme

Sürûrî'nin kafiye konusunda yaptığı açıklamalar ve verdiği örnekler incelendiğinde kendi kanaatini ayrıca belirtmediği, hem Araplar hem de Acemlerin kafiye kaidelerine değindiği görülür.

Aynı döneme ait ulemadan ve aynı zamanda yaşamış iki şair olan Kemalpaşazâde ve Sürûrî'nin kafiyeyle dair izahlarına dikkat edildiğinde birbirlerinden ayrıldıkları görülür. Her şeyden önce Kemalpaşazâde eleştirel bir yaklaşımla mevcut kafiye bilgilerini değerlendirmiş, itirazda bulunduğu yerlere işaret edip gerekli izahları yapmış, fakat kendine ait bir tanım belirtmemiştir.²¹ Oysa Sürûrî, kafiyeyle dair dönemin kabul gören mevcut bilgilerini nakletmiş ve konuya herhangi bir itirazda ve katkıda bulunmamıştır.

Sürûrî ve Kemalpaşazâde'de konuyla ilgili vurgulanan revînin nefs-i kelimeden olması şartı ve daha sonra revînin nefs-i kelimeden olması ve olmamasına göre aslî ve ma'mûlî olarak ikiye ayrılması kafiye ile ilgili kesin hükümlerde esneklik oluşturulduğunu gösterir.

1.3. Lem'î'nin Risâletü'l-Kâfiyeti'l-Vâfiye'si²²

Lem'î (ö. H.977/ M.1569), söz konusu kafiye risalesini XVI. yüzyılda Kanunî'nin şehzadelerinden Mehmed'e kafiye öğretmek amacıyla kaleme almıştır. Lem'î'nin bu risalesi, Câmî'nin "Risâle der-İlm-i Kâfiye" adlı eserinin birtakım ekleme ve çıkarmalar yapılarak Türkçeye tercüme edilmiş şeklindedir.

Kronolojik olarak Kemâlpaşazâde'nin risalesinden sonra kaleme alınan eser, Câmî'nin kafiye anlayışına herhangi bir itirazda bulunmadan yer vermesi ile Kemâlpaşazâde'nin eserinden ayrılır. Bununla birlikte Sürûrî'nin eseri olan *Bahrü'l-Ma'ârif* le aynı yıllarda yazılmış olması muhtemel olan bu eserde konu benzer ifadelerle izah edilmiştir.

1.3.1. Kafiye'nin Tanımı

Lem'î eserinin mukaddimesinde öncelikle kafiye'nin adlandırma meselesine şöyle değinir:

²¹ Kemalpaşazâde'nin kafiye ile ilgili genel kaidelere muhalif yaklaşımındaki özgün tutumu kaynaklarını belirtmediği başka eserlerden ilham almış olabileceği ihtimali ile birlikte değerlendirilmelidir. Buna rağmen Kemalpaşazâde'nin konuya yaklaşımı, klasik Türk edebiyatı döneminde kafiye bahsini ele alan eserlerden farklı olarak kafiye'nin genel kabullerinin hemen tamamına itiraz etmesi bakımından önemlidir.

²² Abdülkadir Gürer, *a.g.e.*, s.139.

“*Tesmiye-i kâfiye beyânındadır; yanî kâfiyeye ol cihetten kâfiye dirler ki, şi'rün eczâsının kafasında vâki' olur.*”

Lem'î'nin risalede verdiği tanımdan kafiyenin mısra sonunda yapıldığı kabulüne riayet ettiği anlaşılır. Kemalpaşâde'nin kafiyenin adlandırılması ile ilgili olan bu açıklamadan, mısra sonlarının kastedildiği sonucunun çıkarılmasının yanlış olduğunu belirttiği, Sürûrî'nin ise herhangi bir açıklama yapmaksızın bu ifadeye aynen yer verdiği hatırlanmalıdır.

Lem'î, kafiyeyi iki kısma ayırır ve bunları izah eder. Açıklamalar şöyle özetlenebilir:

“*Ta'rîf-i kâfiye ol dahi iki kısım üzerinedür.*”

Bunlardan biri, şiirin cüzlerinden sonra telaffuzda tek başına olmamak şartı ile zikredilmesi lüzumlu olan harf olarak tanımlanır. İkincisi ise “*Redîf beyânındadır*” şerhi düşürülerek şiirin sonunda bir veya birden fazla lafzın tekrarıyla oluşan ve *müreddef* dendiği belirtilen bir açıklama ile izah edilir.²³ Lem'î'de iki tarif üzerine olan kâfiye tanımının birbiri yerine mi kullanılması gerektiği yoksa redifin tanımlandığı ikinci kısımdaki açıklamanın ilkinin tamamlayıcısı olarak mı düşünülmesi gerektiği açık değildir. Yine yapılan açıklamayla redif ile kastedilenin bir veya birden ziyade kelime olduğu ve ek durumunda olan harflerin redife dâhil edilmediği anlaşılmaktadır. Bununla birilikte, birinci kısım ile ilgili açıklamada yer alan; “*Belki, cüz'-i kelime veya kâyim- makâm-ı cüz'-i âhir ki, redife müte'allikdür ol ola.*” ifadesiyle kafiyeli kelimedeki ek olarak bulunan harflerin redife dâhil edilebileceği ihtimaline işaret ettiğini düşünmek mümkündür.

Lem'î'nin kâfiye tanımına redifi dâhil etmesi Kemâlpaşazâde ve Sürûrî'de olmayan bir açıklamadır. Yine Lem'î'de yer alan “telaffuzda müstakîl olmama şartı”nın Kemâlpaşazâde'de ihtilafta bulunularak Sürûrî ise aynen nakledilerek söz konusu edildiği hatırlanmalıdır.

²³ “Kısm-ı evvel Kâfiyeye müte'allikdür ve kâfiye ıstılâh-ı şu'arâ-yı 'Acem'de şol harfden ibâretdür ki eczâ'-ı şi'rden sonra mezkûr ola vücûben ve istihsânen şol şartile ki telâffuzda müstakîl olmaya; belki, cüz'-i kelime veya kâyim- makâm-ı cüz'-i âhir ki, redife müte'allikdür ol ola. Kısm-ı sâni Redif beyânındadır Ve redif bir lafzdur veya bir lafzdan ziyâdedür ki, âhir-i ebyâtda 'âdeten mükerrer gele ve ammâ, her bir şi'r ki, redifi mutazammim ola, ana müreddef dirler.”

1.3.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Lem'î, dokuz tane olan kafiye harfini: “*Revî vü ridf ü kayd u bâz te'sîs ü dahîl âmed/ Diger vasl u hurûcest ü mezîd ü nâire mî-dân*” şeklinde manzum bir ifadeyle verir ve daha sonra bunları örneklerle izah eder. Esas kafiye harfi kabul edilen revî için şu tanımı yapar: “*Kelime-i şî'rden âhir harfe dirler ve ol gâh aslî olur ve gâh aslî menzilesinde bulunur.*” Görüldüğü gibi verilen tanımda, revîyi ihtiva eden kafiyeli kelimenin şiirdeki yeri açık değildir.

Lem'î, kafiye harflerinden kaydın hangi harfler olduğunu da ifade eder. Buna göre, revî ile aralarında hiçbir vasıta olmadan revînin öncesindeki harf olarak tanımlanan kayd harfinin Acemlerde; “*Sîn ü şîn ü râ vü zâ vü bâv ü hâ / Gayn u nûn bâşed yakîn bâ fâ vü hâ*” olmak üzere toplam on olduğu belirtilir. Bunların dışında kafiye harflerinden dahîl ile ilgili verilen örnek diğer eserlerdeki tanımlarla çelişen bir durum arz eder. Buna göre önceki eserlerde elif-i te'sîs ile revî arasındaki harekeli bulunan harf, olarak tanımlanan *dahîle* Lem'î; “*...ez-meyhâne/ ...peymâne*” kelimelerini örnek vermiş, fakat kafiye harflerine dair bir açıklama yapmamıştır. Verilen kafiyeli kelimelere bakıldığında, *elif-i te'sîs* ile revî arasındaki harekeli olan nûn harfidir ve bu harf dahîl kabul edildiğinde revînin kelime sonundaki ‘he’ olması gerekir ki bu durumda hareke hükmündeki harfin revî olması, yapılan revî tanımlarına uymamaktadır.²⁴ Verilen örnekte revî ve te'sîs harfinin tespitinin yazar tarafından yapılması, klasik şiirde sık karşılaşılan “-âne” kafiyesinin yorumlanmasına katkı sağlaması bakımından arzu edilirdi.

Eserde, kafiye harflerinin dışında şu kafiye çeşitleri söz konusu edilir. Bunlardan ilki Kemalpaşazâde ve Sürûrî'nin de söz konusu ettiği *ma'mûl* ve *gayr-ı ma'mûl* kafiyelerdir.

Bir diğer kafiye çeşidi ise yine Kemalpaşazâde ve Sürûrî'nin de bahsettiği *müfred* kafiyedir. Lem'î, Kemalpaşazâde'de olduğu gibi *ridf-i aslî* ile yapılanın *ridf-i müfredile mürdef*; *ridf-i zâid* ile yapılanın *ridf-i mürekkeble mürdef* olduğuna değinir. Eserde, birinci açıklama için “*...be-gül-sitân/ ...miyân*”, ikinci için de “*...ser-bâht/...tâht*” kelimeleri örnek verilir. Ayrıca hurûf-ı *ridf-i zâ'id*in; “*Ridf-i zâyid şeş buved iy nâzenîn/ Fâ vü hâ vü râ vü nûn ü sîn ü şîn*” harfleri olduğu da belirtilir. Lem'î'nin bu açıklamaları önemlidir, çünkü revîden önce gelen sakin harf kayd harfi, böyle kafiyelere ise *mukayyed kafiye* dendiği göz önünde bulundurulduğunda hem *ridf* hem de *kayd* harfinin

²⁴Dahîl harfi için verilen örneğin aksine te'sîs harfi için verilen örnek tanıma uygundur. Öyle ki verilen: “*...zâhir/ ...cevâhir; ...ez-cevâhib/ ...hâcib*” kelimelerinde revî ile aralarında harekeli bir harf olan elif *te'sistir*.

bulunduğu kelimelerle oluşturulan kafiyelerin hangi tür içerisinde değerlendirilmesi gerektiği anlaşılır kılınmaktadır.

Lem’î’de bahsi geçen bir diğer kafiye çeşidi de kafiye oluşturan harflerin sayısı ile sakin ve harekeli olması durumunun esas alındığı *müterâdif*, *mütevâtir*, *mütedârik*, *müterâkib*, *mütekâvis* kafiyelerdir. Bu kafiye çeşidi Kemâlpaşazâde’de söz konusu edilirken Sürûrî’de bulunmamaktadır.

Son olarak Lem’î, Kemalpaşazâde’de olmayan fakat Sürûrî’de bahsi geçen *şâygân kafiye*ye de değinir.

1.3.3. Değerlendirme

Lem’î, kafiye tanımına redif ile ilgili açıklamaları dâhil etmesiyle Kemalpaşazâde ve Sürûrî’den ayrılır. Yine kafiye harflerinin redifin bir parçası olabileceğine dair açıklamaları dikkat çeker.²⁵ Yine Acemlerde sayısı on olan kayd harflerinin hangileri olduğunu belirtir.

1.4. Muhyî-i Gülşenî’nin Bünyâd-ı Şi’r-i ‘Ârifî²⁶

Gülşenî’nin (935/1528-29;1605-06) *Bünyâd-ı Şi’r-i ‘Ârif* adlı eseri, Mısır Kadısı Bâki Efendi’nin isteği üzerine kaleme alınmış 1580’de yazılmaya başlanan eser 1595-1596 yıllarında bitirilmiştir. Eserde kafiye konusu *Hatime* ve *Tetimme* dışında on bölüm halinde incelenmiştir. Bu bölümlerde kafiye, kafiye harfleri, harekeleri, ayıpları vs. ele alınmış; başkalarının da konuyla ilgili tanımlarına işaret edilerek farklılıklara ve çelişiklere dikkat çekilmiştir. Gülşenî’nin eseri kaleme alırken uyguladığı bu tenkitli yaklaşım Kemalpaşazâde’nin de kullandığı bir yöntemdir. Bunun dışında Gülşenî, konuyu ele alırken tanımlarda yer alan her bir ibareye ayrı ayrı şerh getirerek konuyu tafsilatlı bir şekilde izah etmesiyle Kemalpaşazâde, Sürûrî ve Lem’î’den farklı bir yöntem kullanır.

Eser; Kemalpaşazade, Sürûrî ve Lem’î’den sonra XVI. yüzyıl kafiye anlayışının tespitinde konuyu ele alan bir diğer kaynak olması bakımından önemlidir.

1.4.1. Kafiye Tanımı

Gülşenî’nin eserindeki kafiye tanımı şöyledir:

“*Kâfiye, cemî-i ebyât ve mesâri’ evâhirinde tekrâr gelmesi vâcib yâ müstahsen olan cüz’-i kelîme yâ cüz’ menzilesine olup elfâz-ı muhtelifede müstakîl olmayan hurûfun temâmından ibâretdür.*”

²⁵ Bkz.; 23. dipnot

²⁶ AŞICI, a.g.e.

Tanımdan hareketle Gülşenî, Sürûrî ve Lem'î'den farklı fakat Kemalpaşazâde ile aynı görüşü, yani sadece revîyi değil tekrar eden harflerin tamamını kafiyeye dâhil etmiştir.

Gülşenî, tanımında yer alan her bir ibareyi tek tek izah etmiştir. Buna göre şair, *cemî*' kaydıyla “âkil, kâmil, mukbil, dil” kelimeleri ile kafiye oluşturulsa kafiye harfi “lâm” olur, diyerek kelime sonlarında cem olan harfin kastedildiğini ve yine bu kelimelerden fâ'il olanlardaki elif'in te'sis olduğunu belirtir. Bununla birlikte Araplarda kafiyeli kelimeye te'sis harfi varsa bütün kafiyeli kelimelerde te'sise riayet etme zorunluluğunun olduğunu oysa Türklerde ve Farîside bu zorunluluğun olmadığı da vurgular. Gülşenî, kafiye tanımında geçen *ebyât* kaydıyla birden ziyade olan mevzun sözlere işaret edilip secili nesrin bu tanımdan hariç bırakılmasının kastedildiğini belirtilir. *Mesâri*' kaydıyla matla, mesneviye ve ayrıca murabba, muhammes, müseddes, müsebba ve terci' nazım şekilleriyle yazılan şiirlerde evvelki mısraların şümûlünün amaçlandığını ifade eder. *Evâhirinde* kaydı için, “*mâ-beynde elfâz-ı münâsibe gelse anı kâfiyeden ihrâc içindir.*” açıklamasıyla şiirin ortasında birbirine uygun kelime gelse de bunun kafiyeden hariç tutulması gerektiğini vurgulayarak kafiyenin şiirin sonunda olması gerektiğine işaret eder. *Tekrar* kaydı için, “*cins makamına olup sâiri fusûldur.*” açıklamalarını yapar. *Vâcib* kaydıyla kafiye harflerinden revî, ridf, kayd, vasl, hurûc, mezîd ve nâirenin kastedildiği belirtilerek “*Emmâ ridf Arabda biri biriyle kâfiye olur ve Acem'de kayd nadiren muhtelif olmuştur.*” açıklaması yapılır. *Müstahsen* kaydının te'sis ve dahîl harflerinin duhûli için olduğu belirtilir. *Cüz'-i kelime* kaydı ile redifin hariç tutulmasının amaçlandığı ifade edilir. *Cüz' menzilesi* kaydı ile “kalem” ve “serem” kafiyeli kelimelerinden serem'deki mim harfinin kafiyeye dâhil olmasının kastedildiği belirtilir. *Elfâz-ı muhtelif* kaydı ise kafiye harflerinin bulunduğu kelimelerin aynen tekrar etmemesi nedeniyledir. *Müstakil olmayan* kaydı da redifi hariç tutmak içindir çünkü kafiyeli olan kelime ya mana ya da lafız bakımından bağımsız olmalıdır. *Temâm* kaydı ile ilgili “*ma'rûf ve mechûlî fark içindir ve eczâ-yı kafiye ve redifi ihrâc içindir ki ol eczâ cümle kafiyeden olmaya*” açıklaması yapılmıştır. Gülşenî'nin verdiği kafiye tanımında geçen ibarelerin tek tek izah edilmesi, kastedilenin ne olduğunun anlaşılması ve konuya açıklık getirmesi bakımından önemlidir çünkü bu ibarelerden çoğu diğer eserlerdeki tanımlarla örtüşmektedir.

Kafiye ile ilgili bir diğer açıklama ise şöyledir:

“*Kafiye 'kufuvv'dan müştakdur, 'ardça gidici' ma'nâsına; çün kâfiye şî'riin peyrevîdür, 'tâ'yı 'hâ' kılup vasfiyyetten ismiyyete nakl itdiler. Bu ma'nâda, ma'nâ-yı lügat murâd olmaz*”

Gülşenî bu ifadesiyle, kafiye de şairin tasarrufu ile yapılan uygulamaların “kufuvv” ile mana bakımından ilişkilendirilmesine itirazını dile getirmiştir. Görüldüğü gibi, Gülşenî şairin kafiye yaparken tasarrufta bunmasından dolayı bu görüşe itiraz ederken Kemalpaşazâde ise kafiye nin sadece mısra sonunda değil kelime ortasında da yapılabileceği düşüncesiyle bu görüşe itiraz etmektedir.

“Ba’zıları ta’rifde ‘eczâ-yı şî’irden sonra’ kaydını dahî getürdiler ki ta’rifî ve tahkîkîden e’amm ola”.

Bu açıklama ile Gülşenî, kendi tanımından farklı olarak genel tanıma işaret eder. Kafiye nin şiirdeki yeri ile ilgili naklettiği bu bilgiye paralel olarak şairin yukarıda ilk verilen kafiye tanımında yer alan “*ebyât ve mesâri’ evâhirinde*” ibaresi, kafiye nin yapıldığı yer ile ilgili diğer tanımlarda yer alan “*eczâ-yı şî’irden sonra*” ifadesine göre daha belirleyicidir.

Gülşenî, kafiye ile ilgili genel telakkileri de belirtmiştir:

“Kâfiye gâh şî’rûn cümlesine dirler, gâh ebyât âhirinde olan kelimât-ı mütesâviyeye dirler. Bu ma’nâda redif dahî dahildir. Gâh mısra’-ı âhire dirler, gâh hemân harf-i revîye dirler... Gâh cemî’-i hurûf-ı kâfiyeye dirler, tevessü’ târiki ile bir beyte dirler, gâh temâm kelimeye dirler.”

Verilen tanımda, kafiye ye redifin de dâhil edilmesi, Kemalpaşazâde ve Sürûrî’de olmayan fakat Lem’î’de kısmen de olsa işaret edilen bir husustur ve önemlidir. Bununla birlikte Gülşenî, kafiye konusunda naklettiği bu kabullerden farklı olarak kendi düşüncesini şöyle ifade eder:

“Emmâ fakîr yanında kâfiye, evâhir-i ebyâtda ahrûf ve harekâtta tekrârî lâzım olundur.”

Buna göre Gülşenî, beyitlerin sonunda tekrarı lüzumlu görülen harf ve hareketleri kafiye olarak tanımlamış ve kafiye nin tekrar edilmesine özellikle vurgu yapmıştır. Şairin kendi anlayışını dile getirmesi dönem içinde konuyu ele alanların görüşünü yansıtmaları bakımından kıymetlidir.

1.4.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Gülşenî, kafiye harflerinin sekiz olduğunu ve bunlardan *te’sis*, *dahîl*, *ridf* ve *kayd* olan dördünün revîden önce, *vasl*, *hurûc*, *nâire* ve *mezîd* olan dördünün de revîden sonra geldiğini belirtir. Daha sonra cumhur-ı Arabda kafiye harflerinin asıl olan revî olmak üzere altı olduğunu ve bunlardan *elif-i te’sis*, *dahîl* ve *ridf*in revîden önce *vasl* ve *hurûc*’un da revîden sonra geldiğini belirtir.

Hurûcdan sonra gelen *mezid* ve *nâirenin* ise hurûca dâhil olduğunu ifade eder ve kafiye harflerini ayrı ayrı açıklar.

Gülşenî'nin tanımlardaki her bir ibareyi izah etmesinden dolayı asıl kafiye harfi kabul edilen revî ile ilgili tanım ve açıklamaları konuya katkı sağlaması bakımından önemlidir. Buna göre revî; “*Şi'irün kâfiyesinün âhir kelimesinden sonraki ya harf-i aslî ya asl menzilesine olandur.*” Tanımdaki ibareler şöyle izah edilmiştir: *Şi'ir* kaydı nesirden ayırmak, *kâfiyesinün* kaydı revîden sonra gelen cüz-i rediften hariç tutmak içindir. Yine *âhir* kaydı revîden sonra gelen vasl, hurûc ve rediften ve yine hıfz-ı hareke olan harflerden hariç olması içindir öyle ki “çi”, “tû” ve “vav”lar kafiye harfi değildir, açıklaması yapılır. Ayrıca Türkçe’de kelimenin sonu harekeli olduğunda harekeyi karşılayan elif, ya, vav ve ha’nın kullanıldığını ve bununla ilgili pek çok örnek olduğunu da belirtmiştir. *Asli* kaydı vasl harfinden ihtiraz içindir; “âlem” ile “bâlem” kelimelerindeki mim revîdir, fakat “sâlem”, “fâlem” ve “hâlem” kelimeleri kafiyeli olarak bir araya getirildiğinde lam revî, mim vasl olur. *Asl menzilesi*’nin ise iki kısma ayrıldığı belirtilir.

Kemalpaşazâde ve Gülşenî’de ridf harfi, *ridf-i aslî* ve *ridf-i zâid* olarak ikiye ayrılır ve bazılarının ridf-i zâide *harf-i kayd* dediği de belirtir. Ridf ile ilgili bu tasnifin Lem’î’de de aynen söz konusu edildiği hatırlanmalıdır.

Kayd harfi ile ilgili önceki müelliflerde rastlanmayan şu bilgilere değinilir: Acemde kayd harfi “nûn, hâ, bâ, hâ, râ, zâ, sîn, şın, ‘ayn, fâ” olmak üzere toplam ondur. Ayrıca bunların dışında nadir olarak kullanılan on harf daha vardır. Fakat Arap’ta, Acem’den farklı olarak bütün harfler kayd olabilir. Acemde kayd harfinin tekrarı lüzumlu iken Araplarda böyle bir gereklilik görülmez. Gülşenî, ayrıca kayd harfinin bazılarına göre ridf addedildiğini de belirtir.

Gülşenî’de söz konusu edilen kafiye çeşitleri ise müstakil bir başlık altında ele alınan tek kafiye çeşidi takti itibariyle yapılan *müterâdif*, *mütevâtir*, *mütedârik*, *müterâkib*, *mütekâvis* kafiyelerdir. Taktinin esas alındığı bu tasnifin Araplara mahsus olduğu da belirtilir. Bu tasnif, Sürûrî’den farklı olarak Kemalpaşazâde ve Lem’î’de de yer almaktadır.

Ayrıca belirtilen tasnif dışında kafiye harfleri izah edilirken bu harflerin kafiyeli kelimedede bulunup bulunmamasının esas alındığı *mukayyed*, *mücerred*, *mutlaka*, *mevsûle* kafiyeler de söz konusu edilerek bunları açıklayan örnekler verilir. Kafiyeli kelimedede kayd harfinin bulunması esasına dayanan *mukayyed kafiye*nin ise Acemlere mahsus olduğunu belirtir. Yine Türkî’de de ridf-i zâid olarak da zikredilen kayd harfinin çok olduğuna işaret eder ve açıklamalarına

Farisîde sâht/ sûht/rîht; kârd/ hûrd; kâst/ pûst/ rîst; râşt/ gûşt; yâft/ gûft”, Türkîde “ürkmek, sürçmek, sürtmek,dürtmek, kurd, yurd” kelimelerini örnek gösterir.²⁷

1.4.3. Değerlendirme

Gülşenî'nin yukarıda belirtildiği gibi kafiye tanımı içinde yer alan “cüz'-i kelime” ve “müstakil olmaya” kayıtlarından her ikisiyle redifin hariç tutulmasının amaçlandığı ve aynı amaca yönelik iki ibareden birinin gereksiz olduğunu belirtmesi, Kemalpaşazâde'nin de vurguladığı bir husustur. Fakat buna rağmen Kemalpaşazâde'den sonra Lem'î ve Gülşenî'nin aynı ibarelere yer vermesi ve üstelik Gülşenî'nin bunları tek tek izah etmesi Kemalpaşazâde'nin kafiye tanımındaki çelişkilere yönelik tenkitlerinin kendinden sonra dikkate alınmadığını gösterir.

1.5. Vahîdü't-Tebrîzî'nin Terceme-i Arûz'u²⁸

Salâhî Abdullah Uşşakî tarafından tercüme edilen Vahîdü't-Tebrîzî'nin Tercüme-i Arûz adlı eserinde kafiye ve kafiye harfleri ile ilgili oldukça muhtasar tanımlar yapılmış ve konuyla ilgili az sayıda örnek verilmiştir.

1.5.1. Kafiye Tanımı

Eserde öncelikle genel bir kafiye tanımı yapılmıştır. Bu tanım şöyledir:

“Kâfiye aslında bir harfdir. Ol harfe Arablar 'revî' dirler. Revî, revâdan revâ ise, bir ipe derler ki deve üzerinde yükü anunla bağlarlar pes ol ip ile devenin yüki bağlandığı gibi, şi'r dahi ol harf-i revî ile bağlanur. Harf-i revîsiz şi'r düürüst olmaz ve ol harfin tekrarı düükeli beytlerde muayyen olan bir yerde lâzımdır ki tâki şi'r düürüst ola ve revî kılınan harf gerekdür ki nefsi kelîmeden ola.”

Tanımdan da anlaşıldığı gibi Tebrîzî, kafiye tanımlarını sadece revî harfi ile sınırlandırarak şiirin bununla bağlandığını ve bu harfin tekrarının gerekliliğini vurgular. Fakat kafiye tanımlarında gerekli olan tekrarın nerede olması gerektiğini belirtmeyerek sadece, *dükeli* yani bütün beyitlerde *muayyen bir yerde* ifadesiyle yetinmiştir. Kafiye tanımı yapılmaması gereken yer ile ilgili belirsizlik olarak yorumlanabilecek bu ibareye kafiye konusunun ele alan ve yukarıda belirtilen eserlerde rastlanmamaktadır. Bunun dışında Tebrîzî'nin revî ile ilgili olarak zikrettiği *“revî kılınan harf gerekdür ki nefsi kelîmeden ola”* ifadesi konuyla ilgili ortak bir kabuldür.

²⁷ Aşıcı, a.g.e., s.22

²⁸ Vahîdü't-Tebrîzî, a.g.e., 30b-35a.

1.5.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Tebri'zî'nin kafiye harfleri ile ilgili genel ifadesi şöyledir: “*Kafiye gerçi aslında bir harfdir lâkin ana tebâiyyet ile sekiz harf dahi getirürler ki dördü asıl kâfiye olan revîden evvel ve dördü harf-i revîden sonradır.*” Bu açıklamadan sonra bu harfler kısaca izah edilir. Tebrizî, Gülşenî ve Lem'î'de olduğu gibi kafiye harflerinden ridfin aslı ve zâid olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtir.

Tebri'zî'nin eserinde çeşitli kafiye şekillerine değinir. Bunlardan biri Kemalpaşazâde, Sürûrî ve Lem'î'nin de söz konusu ettiği, revî harfinin nefsi-i kelimeden olması ve olmaması esasına dayanan *aslî ve ma'mûlî* kafiyedir. Bir diğer kafiye çeşidi ise yine önceki eserlerde de bahsi geçen ilgili kafiye harfinin bulunmasının esas alındığı *müesses, mücerred, müreddef ve mukayyed* kafiyelerdir. Tebrizî, te'sis harfinin bulunduğu müesses kafiyede te'sis harfine Acemlerde riayet edilmediğini ve Acemlerde *mücerred, mukayyed ve müreddef* olmak üzere üç çeşit kafiye olduğunu da ayrıca belirtir.

Tebri'zî, Sürûrî'de de söz konusu edilen *şaygân kafiye*den bahseder.²⁹ Bu kafiye'nin birkaç çeşit olduğunu meşhur olanın ise elif ve nûn harfi ile olduğunu belirtir.

1.5.3. Değerlendirme

Tebri'zî'nin kısa açıklamalarla ele aldığı kafiye, harf, hareke ve çeşitleri Kemâlpaşazâde, Sürûrî, Lem'î ve Gülşenî ile paraleldir. Farklı olan husus yukarıda da belirtildiği gibi kafiye'nin, *dükeli* yani bütün beyitlerde ve *muayyen bir yerde* yapıldığına dair açıklamadır. Bu açıklamada “*dükeli*” ile kafiye tekrarının her beyitte olması gerektiği açık bir biçimde ifade edilirken “*muayyen*” ile kafiye'nin yeri muğlak bırakılmıştır.

1.6. Ahmed Hamdi'nin Teshîlü'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi'si³⁰

XVIII. yüzyıl müelliflerinden Ahmed Hamdi'nin (?-1890) Teshîlü'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi' (1872) adlı eseri üç kısma ayrılmış olup ikinci kısım kafiye bahsine ayrılmıştır. Eser, ilgili dönemin kafiye anlayışını yansıtmayı bakımından önemlidir.

1.6.1. Kafiye'nin Tanımı

Ahmed Hamdi eserinde kafiye ile ilgili şu tanım ve hususlara dikkat çekmiştir:

²⁹ *Ma'lûm ola ki bunlardan ma'âda bir nev'i kafiye dahi vardur ki ana kâfiye-i şaygân dirler. Ol ise birkaç nev'dir ama meşhûr olanı elif ve nûn iledir ki ma'nâ-yı cem'i ifade ide.*

³⁰ Ahmed Hamdi, *a.g.e.*, s. 857.

“Kâfiye lugatte bir şeyi bir şeyin arkasından götürmeye dirler.”
 “İstulâhda birbirini ardınca gelen kelâma ve eczâ-yı beyt kendüsiyle rabt idilen şeye dirler. Kâfiye beytin âhirindeki kelimelerden ba’zısıdır ki kasîdenin âhir-i ebyâtında bi-aynihâ tekrâr itmez. Bil ki ebyâtın âhirlerinde bir ma’nâda tekrâr iden kelimeye redif dinür. Şi’r müreddef olur ise kâfiye redifin üst tarafındaki kelime olur.”

Görüldüğü gibi XVIII. yüzyılda kafiye tanımında vurgulanan öncelikli husus, kafiye'nin tekrarı ve bu tekrar edenin aynı manada olmamasıdır. Bununla birlikte önceki yüzyıllara ait Kemalpaşazâde, Sürûfî, Gülşenî, Lem’î ve Tebrizî'nin kafiye tanımları harf ekseninde ve özellikle revî harfi merkezli izah edilirken Ahmet Hamdi’de farklı olarak kafiye'nin harf mi, hareke mi olduğu ile ilgili “şey” ifadesi kullanılmış, hatta aynen tekrarlanmak koşuluyla “beytin âhirindeki kelimelerden bazısıdır” ifadesiyle “kelime”ye vurgu yapılmıştır. Bu vurgu, önceki yüzyıllarla kıyaslandığında kafiye ile ilgili genel kabulün değiştiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

1.6.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Ahmet Hamdi, eserinde kafiye harfleri ile ilgili; “Hurûf-ı kâfiye dokuzdur: revî ve ridf ve kayd ve te’sis ve dahîl ve vasl ve hurûc ve mezîd ve nâiredir.” şeklinde genel bir bilgi vererek bu harfleri tek tek teferruatlı bir şekilde izah etmiştir. Ayrıca revîden önceki sakin harf olarak tanımlanan kayd’ın “bâ, hâ, râ, zâ, sin, şın, gayın, fâ, nun, hâ” olmak üzere toplam on olduğunu belirtir. Ridf harfinin ise aslî ve zâid olmak üzere iki kısma ayrıldığını ve ridf-i aslînin elif, vav ve yâ; ridf-i zâidin ise hâ, râ, sin, şın, fâ, nun olduğunu ayrıntılarıyla ifade eder. Yine, revîden sonra gelen ve revînin kendisine bitiştiği vasl harfinin eş’âr-ı Fârisîde “elif ve tâ ve dâl ve sin ve şın ve mim ve kaf ve nun ve yâ” olmak üzere toplam dokuz olduğunu belirtir.

Ahmed Hamdi, revînin nefis-i kelimedden olmasına vurgu yapmış ve daha sonra revînin aslî harf olmadan kelime sonunda bulunmasının üç ihtimali olduğunu ve bunların hangi durumda revî kabul edilebileceğine dair açıklamalar yapmıştır.³¹ Bunlar, kelimeye getirilen ekin kullanım sıklığına bağlı olarak aslî

³¹ “Kelime-i kâfiyenin âhirinde bulunan kangı bir harf eger nefis-i kelimedden olup bir âhir-i illet sebebiyle kelimenin âhirine mülhak olmamış ise bu harf elbette revî olabilir. Misâl ‘mest’ kelimesinin ‘ta’ı ve ‘cihân’ kelimesinin ‘nun’ı ve ‘rây’ lafzının ‘yâ’ı gibi ve eger nefis-i kelimedden olmayup kâfiye kelimesinin âhirine bir sebebden nâşi mülhak olmuş ise bu üç nev’ üzeredir. Nev’-i evvel dâima harf-i aslî ile beraber olup âhir kelimedden bir vechile münfek olmadığından ekser-i nâs nefis-i kelimedden zanla mürekkeb olduğunu fehm idemeyen harftir. Meselâ rencûr ‘رنجور’, destûr ‘دستور’ gibi. Bunların ma’nâsı mesned sâhibi ve renc sâhibi dimekdir. Bu nev’

harf gibi kabul edilmesi ihtimalleridir. Bu açıklamalar, hem kafiyenin uygulanmasında esnek olduğunu göstermesi hem de bazı kafiye yapılarındaki belirsizliği gidermesi açısından önemlidir. Mesela “bahâne, peymâne, humhâne” gibi sonu ‘he’ ile biten kafiyeli kelimelerde, he’nin telaffuzda zahir olmadığı ve kendinden önceki harfin fethasına delalet için getirildiğinden revî olamayacağı belirtilmiştir. Aynı şekilde zamme için getirilen vav’da da durumun değişmediği ifade edilmiştir. Bu açıklamalar, revînin telaffuzda zahir olması gerektiği bilgisini ortaya koyması ve kafiye uygulamalarında karşılaşılan bu tür yapılarda revînin tespitini belirleyici kılması bakımından oldukça önemlidir.³²

Eserde, kafiye çeşitlerinden Kemâlpaşazâde, Lem’î ve Gülşenî’de de bahsi geçen ve beş kısım olan *mütekâvis*, *müterâkib*, *mütedârik*, *mütevâtir*, *müterâdif* kafiye çeşitlerinin açıklaması yapılmıştır.

Yine ridf harfi ile yapılan *müreddef* kafiyenin iki kısma ayrıldığı belirtilir. Bunlardan biri revîden önce gelen ridf-i aslî olan elif, vav, yâ ile yapılan *müfredle müreddef*, diğeri de hem *ridf-i aslî* hem de *ridf-i zâid* – hâ, râ, sin, şın, fâ, nun- olmak üzere iki ridf harfi ile bulunan *müreddef-i mürekkebe* kafiyelerdir. Kafiyeli kelimedede bulunan *ridf-i aslî* veya *ridf-i zâid* harflerin tebdîli ve tağyîrinin caiz görülmediği de belirtilir.

1.6.3. Değerlendirme

XVIII.yy ediblerinden Ahmed Hamdî, kafiye hakkında önceki dönem bilgilerini hemen hemen aynen tekrarlamakla birlikte farklı olarak kafiye, aynı manada olmamak koşuluyla tekrarlanan “kelime” olarak tanımlamıştır.

zevâid harf-i revî olabilir. Zirâ kesret-i isti’ mâl bunun zâid olduğunu setr idüp nefis-i kelimededen gibi göstermiştir. İkinci kısmı *harf-i mezbûr*, hakikatde zâid olmağa beraber kesret-i isti’ mâl nefis-i kelimededen gibi gösterir ise de lâkin telaffuzunda zâhir olmadığından harf-i revî olamaz. Meselâ bahâne ‘ بهانه ’ ve dâne ‘ دانه ’ lafızlarının hâ’ı ‘ها’ gibi ki hakikatde nefis-i kelimededen olmayup ma-kablinin fethasına dalâlet itmek için âhîrine ziyâde olunmuş ve kesret-i isti’ mâl anı bir kelime hükmünde kılmıştır ve keza Fârsîde (نه) ve (سه) kelimelerinin ‘ها’ ı gibi ki ma-kablinin kesresini isbât için ve (دو) ve (تو) kelimelerinin ‘و’ları gibi ma-kabllerinin zammelerini isbât için ilâve olunmuştur. Bu misillü hurûf telaffuzda zâhir olmadıkları çün harf-i revî olamaz. Üçüncü kısım harf-i aslî gibi lafızda sâbit ise de lâkin terkîbi zâhir olduğu cihetle bu misillü zevâidin ba’zısı revî olmağa kâbil ve ba’zısı gayr-ı kâbidir. Meselâ: ârâyiş ‘ ارایش ’ ve âsâyiş ‘ صنما ’ kelimelerinin ‘ش’ ları ve dâna ‘ دانا ’ ve ‘ بينا ’ ve keza şâhâ ‘ شاها ’ ve sanemâ ‘ صنما ’ kelimelerinin elifleri ‘ ا ’ gibi.

³² Lem’î’nin, dahîl harfi için; elif-i te’sis ile revî arasındaki harekeli bulunan harf açıklamasını yaptığı ve “...ez-meyhâne/ ...peymâne” kelimelerini örnek verdiği fakat verdiği örnekteki kafiye harfleri ile ilgili bir açıklama yapmadığı ilgili kısımda belirtilmiştir. Burada ise Ahmed Hamdî, revî için telaffuzda zair olmasına vurgu yaparak “-âne” yapıllı kafiyelerin yorumlanmasına katkı sağlamıştır.

Ayrıca, kafiye harflerinden *revî*, *kayd* ve *ridf* ile ilgili oldukça teferruatlı bilgiler vererek bazı kafiye yapılarının anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

1.7. Ali Cemâleddin'in Arûz-ı Türkî'si³³

Müellifin 1874-1875 tarihleri arasında kaleme aldığı eser, aruzu öğretmek amacı taşımakla birlikte '*İlm-i kavâfi*, *Sanâyi'-i şî'riyye* ve '*İlm-i bedî*' olmak üzere üç bölüm halindedir. Bunlardan '*İlm-i kavâfi* başlığı altında kafiye bahsi teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır.³⁴ Müellifin konu ile ilgili tüm açıklamaları kendinden önceki dönemlere ait izahların tekrarı mahiyetindedir. Bununla birlikte yazar, konuyla ilgili şahsi düşüncelerini belirtmekten ziyade "fazl-ı şu'âra, efkâr-ı şu'âra" ibarelerini kullanarak bu konudaki genel kanaatleri eserinde nakletmiştir.

1.7. Kafiye Tanımı

Yazar, eserinde kafiye ile ilgili şu tanıma yer vermiştir:

"Lügâtte bir nesnenin bir nesne arkasından gelmesine dinür. Istilâh-ı şu'arâda ise kelâm-ı mevzûn arkasında ya'ni şî'rin âhîrinde bulunan harfe dinür ki eczâ-yı beyt anunla rabt olunur. Ta'yin-i kâfiyede rivâyât mütekâsire olup ancak beyn'el- fuzalâ' kâfiye bir harfdür ki ulemâ-yı Arab ol harfe harf-i revî dirler. Revî, revâdan me'hûzdur revâ lugât-i Arabda devenin yükünü bağladıkları ipe denilip ol ip ile devenin yüki bağlandığı gibi şî'rin kâfiye-yi eczâsı harf-i revî ile bağlanur."³⁵

Tanımda görüldüğü üzere kafiye, revî harfi ile sınırlandırılmış ve revînin üstlendiği görev kelimenin manasıyla izah edilmiştir. Bununla birlikte kafiye'nin şiirin sonunda yer alması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca yazar revînin *harf-i aslî* ya da *nefs-i kelimed*den olmasına değinirken bunu, "efâzıl-ı şu'arâ'nın görüşü" olarak verir.³⁶

³³ Ali Cemâleddin, a.g.e.

³⁴ Erdem Can Öztürk, *Ali Cemâleddin, 'İlm-i Kavâfi, Sanâyi'-i Şî'riyye ve 'İlm-i Bedî' İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniv. Sosyal Bil.Ens.), Yozgat-2010.

³⁵ Ali Cemâleddin, a.g.e., s. 106.

³⁶ "...harf-i revînin harf-i aslı ya'nî nefis-i kelimedden olmak lüzûmunu dermiyân itmişlerdir ki beyt-i sâbıkda bulunan 'menzil' ve 'mahfil' kelimelerinin lâmları efkâr-ı şu'arâya tamâmiyle muvâfıkdır harf-i revî eger 'eve' ve 'seve' lafızlarında bulunan hâ'lar gibi bir sebebden dolayı âhîr-i kelimeye iltihâk itmiş ise mâ-kablindeki harekeyi imâ için gelmiş olacağından harf-i revî olamaz."

1.7.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Ali Cemâleddin eserinde kafiye harflerini kafiye çeşitleri içerisinde tanımlamış, ayrıca kafiye harflerinin öncesi ve sonrasındaki harflerin sakin veya harekeli, aslî veya zâid olmasına göre değişen durumlar ve bunların neler olduğu ile ilgili teferruatlı açıklamalar yapmıştır.

Eserde söz konusu edilen kafiye çeşitlerinden biri *mukayyed* ve *mutlaka* kafiyelerdir. Revî harfinin izahı içerisinde ve revînin durumunu karşıladığı için *revî-yi mukayyed* ve *revî-yi mutlaka* terkihiyle adlandırılan bu kafiyelerden mukayyed kafiye; revîden önce gelen fakat ridf-i aslîden olmayan -bâ, hâ, râ, zâ, sîn, şm, gayn, fâ, nun, hâ olmak üzere on harften müteşekkil- sakin harfin bulunduğu kafiye olarak tanımlanır ve misal olarak sabr, baht, ferd, mezd, mest vs. kelimeleri verilir. Bir diğeri olan *revî-yi mutlaka* ise, *harf-i revîden* sonra sakin bir harf gelmesi ve revînin onunla müteharrik olması olarak tanımlanır. Misal olarak “dilberi” kelimesindeki râ-yı revînin müteharrik olmasını gösterir. Burada dikkat çeken husus mukayyed kafiye ile ilgili açıklamalardır. Öyle ki Kemalpaşazâde ve Sürûrî’de mukayyed ve mutlaka tasnifi, revînin harekeli olup olmamasının gözetildiği bir tasniftir; Lem’î, Gülşenî ve Tebrizi’de ise revîden önce gelen ve sakin olan kayd harfinin bulunduğu kafiye olarak tanımlanır. Ali Cemâleddin ise her iki durumu birleştiren bir açıklama yapmakla birlikte verdiği örnekte hem revî sakin hem de kafiyeli kelimedeki kayd harfi bulunmaktadır. Konuyla ilgili müelliflerin yaklaşımları genel olarak değerlendirildiğinde, kayd harfinin bulunduğu kafiyeli kelimelerde şiir boyunca kayd harfine riayet edilmesinin revînin sakin olması şartına bağlı olduğu söylenebilir.³⁷

Ali Cemâleddin’in söz konusu ettiği bir başka kafiye çeşidi ise revînin öncesi ve sonrasında bulunan kafiye harflerinin esas alındığı *müreddefe*, *müessese*, *mücerred* ve *mevsûl* kafiyelerdir. Bununla birlikte ridf harfinin kafiyeli kelimedeki bulunmasının dikkate alındığı müreddef kafiye ile ilgili verilen bilgiler oldukça teferruatlıdır. Ali Cemâleddin, revîden önce gelen ridf harfini müfred ve mürekkebe olmak üzere ikiye ayırır.³⁸ Ridf’in aslî ve zâid olarak

³⁷ Kemalpaşazâde’de bahsi geçen kafiye şekillerinden *kafiye-i mutlaka* ile ilgili, revînin harekeli olması durumunda revîden önce gelen ridf ve kayd harfleri ile bu harflerin hareketlerinin ihtilafı caiz görülmektedir, şeklindeki açıklama kayd harfi ile ilgili böyle bir kabulün olduğunu destekler niteliktedir.

³⁸ *Müfred*; elif, vav ve yâ harfleridir ki bunlardan vav ve yâ imla ya da med harfi olmasına göre memdûde ve gayr-ı memdûde olabilir. Mesela “sudûr” ve “zuhûr” kelimelerinde vav med harfi olduğundan *memdûde*’dir, göl ve çöl kelimelerindeki vav ise *gayr-ı memdûde*’dir. Ridf harfi olan yâ için de aynı durum söz konusudur. Meselâ garîb ve karîb kelimelerindeki yâ harfi med harfi olduğundan memdûde, vir ve gir kelimelerindeki yâ imla harfi olduğundan *gayr-ı meddûde*’dir.

kafiyeli kelimedeki bulunmasının esas alındığı bu tasnif, önceki dönem eserlerinde yer alan bir tasniftir.

Ali Cemâleddin'in ele aldığı bir diğer kafiye çeşidi ise Sürûrî, Lem'î ve Tebrizî'nin de söz konusu ettiği *kafiye-yi şâygân*'dır.

1.7.3. Değerlendirme

Ali Cemâleddin'in konuyla ilgili izahları oldukça teferuatlıdır. Fakat verilen bilgiler genel olarak diğer eserlerde yer alan açıklamalarla paraleldir. Dikkat çeken mukayyed kafiye ile ilgili açıklamalardır. Konuyla ilgili değerlendirmelerin aynen tekrarlanması kafiye bahsinin Türk edebiyatında teori ve terimleri bakımından XIX. yüzyıla kadar bir değişikliğe uğramadan geldiğini gösterir.

1.8. Muallim Naci'nin Istilâhât-ı Edebiyye'si³⁹

Tanzimat dönemi ediblerinden olan ve söz konusu dönemde klasik edebiyat anlayışının bayraktarı olarak kabul gören Muallim Naci'nin (1849-1893) kaleme aldığı Istilâhât-ı Edebiyye adlı eseri, nazım şekilleri ve edebiyat terimlerini devrinde en iyi açıklayan kitap olarak nitelendirilir.⁴⁰ Eserde söz konusu edilen klasik dönem kafiye anlayışı özellikle Tanzimat döneminde kafiye meselesinin nasıl izah edildiğini ve kendinden önceki kafiye anlayışlarından farklı veya ortak addedilecek noktalar olup olmadığı hakkında tespitite bulunulması açısından önemlidir.

1.8.1. Kafiye Tanımı

Konunun geniş bir şekilde izah edildiği Istilâhât-ı Edebiyye'de kafiye şöyle tanımlanır:

“Hem lafız hem mana yahut yalnız mana hasebiyle muhtelif oldukları halde mısraların yahut beyitlerin sonlarında veya bunların sonları kabul edilen yerlerde-telaffuzda istiklâli şart olmamak ve aşağıda sayılacak harf ve hareketlerden ibaret olmak üzere- tekrarlanan şeyin toplamıdır.”

Fakat ridf harfi olan elif için tek bir durum vardır o da elifin yâr ve nâr gibi her zaman memdûde olmasıdır. *Müreddef* kafiye'nin *mürekkeb* olması kafiyeli kelimedeki aslî ve zâid olmak üzere iki ridf harfinin bulunmasına denir. Buna göre elif, vâv ve yâ *ridf-i aslî*dir; hâ, râ, sin, şın, fâ ve nûn ridf-i zâiddir. Bu çeşit kafiye'ye “furûht” örneği verilmiş ve böyle kafiyeler *müreddef-i mürekkeb* olarak adlandırılmıştır. Yapılan açıklamalar klasik şiirde karşılaşılabilecek ‘furûht’ gibi kafiye yapılarının sınıflandırılması açısından önemlidir.

³⁹ Muallim Naci, *a.g.e.*

⁴⁰ Abdullah Uçman, “Muallim Naci”, *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 315-317.

Tanımda dikkat çeken en önemli unsur, kafiye'nin tek bir harfle değil birden çok harf ve hareke olarak açıklanmasıdır. Kafiye bir tek harf yani revî ile sınırlandırılmamış, birden çok harf ve hareke kafiye tanımına dâhil edilmiştir. Hatırlanmalıdır ki önceki dönemlerde sadece Ahmed Hamdi farklı olarak kafiye tanımında “kelime”yi kullanmıştır. Bunun dışında tanımda yer alan; “*mana hasebiyle muhtelif*” olmaları, “*mısraların yahut beyitlerin sonlarında veya bunların sonları kabul edilen yerlerde*” yapılması, “*telaffuzda istiklâli şart olmamak*”ve “*tekrarlanan*” kayıtları Naci'den önce de vurgu yapılan hususlardır.

1.8.2.Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Muallim Naci kafiye harfleri ile ilgili genel kabulü şöyle ifade eder: “*Yaygın bir görüşe göre kafiye harfi dokuzdur: revî, te'sis, dahîl, ridf, kayd, vasl, hurûc, mezîd ve nâire*”. Bu ifadeden sonra bu harflerin her biri örneklerle izah edilmiştir. Bunlardan esas kafiye harfi olan revî ile ilgili şu tanım yapılır: “*Kafiye'nin son asıl harfi olan veya son asıl harfi olmamakla birlikte öyle kabul edilen harftir.*” Tanımda, revî için esneklik gösterilebileceğine dair açıklamaların önceki dönem eserlerinde de söz konusu edildiği hatırlanmalıdır.

Revî dışında bazı kafiye harfleri ile ilgili hususlara dikkat çeken Naci, te'sis harfine İranlılar ve kafiye'yi onlardan alan Osmanlılarda şiir boyunca riayet etme zorunluluğu olmadığını vurgular. Yine, te'sis harfinin bulunduğu *müesses kafiye*de revî harekeli ise *dahîl harfinin* harekesinin farklı olmasında bir mahzur görülmediğini de ekler. Bu durum, *dahîl'in* harekesinde birlik olmasının gereği revî'nin sakin olması ile ilgilidir, denebilecek genel bir kabulü ortaya koyar. Hatırlanacağı üzere Kemalpaşazâde ve Ali Cemâleddin'in açıklamalarıyla varılan tespit doğrultusunda kayd harfine şiir boyunca riayet edilmesi de revî'nin sakin olması şartına bağlı idi. Kayd, dahîl ve hatta ridf harfinde şiir boyunca birlik sağlanması revî'nin sakin olmasına bağlı iken revî harekeli ise revî'nin öncesinde bulunan bu harflerde ihtilafta bir mahsur görülmemesi, şiirde kafiye'nin ses değerine ağırlık veren bir yaklaşımdır denebilir.

Naci, revî'den sonra gelen kafiye harflerini tanımlar ve daha sonra “şahsi düşüncemiz”, ibaresiyle revî'den sonra gelen harflerin redif kabul edilmesinin yerinde olacağını ve böylece kafiye'deki külfetin ortadan kalkacağını dile getirir. Ayrıca kayd harfinin de ridfe dahîl edilmesiyle⁴¹ teferruatın azalacağını belirtir.

⁴¹ Naci, revî'nin üst tarafında bulunan ve ridf olarak tanımlanan elif, vav ve yâ harfleri ile revî'nin üst tarafındaki sakin harf olan kayd'ın, ridf tanımı içine girebileceğini ve böylece kayd tabirine ihtiyaç kalmayacağını ifade eder. Ridf harfi için yapılan aslî ve zâid tasnifi göz önünde

Istılâhât-ı Edebiyye’de bahsi geçen kafiye çeşitlerinden biri revînin harekeli veya sakin olması bakımından yapılan *mutlak* ve *mukayyed* kafiyelerdir. Naci, bunların dışında kafiye harfleri dikkate alınarak yapılan *müesses* ve *müreddef* kafiye türleri de söz konusu eder.

Naci; hemen her eserde bahsedilen *müteradif*, *mütevâtir*, *mütedârik*, *müterâkib* ve *mütekâvis* kafiye çeşidi hakkında da bilgi verir.

1.8.3. Değerlendirme

XIX. yüzyılda Muallim Naci’nin konuya getirdiği en önemli yenilik revîden sonra gelen kafiye harflerinin redife dahîl edilmesi ile ilgili görüşüdür. Aynı zamanda bir şair olan Naci’nin kafiyenin tanım ve harflerindeki külfetin farkında olarak hem revî sonrası harflerin redif kabul edilmesi hem de kayd harfinin ridfe dahîl edilmesi ile ilgili görüşleri önemli bir yenilik olarak görülmelidir. Bugünkü şiir incelemelerinde redif kabul edilen yapı Naci’nin bu görüşünün Türk edebiyatında uygulandığı ve kabul gördüğünün göstergesidir.

1.9. Mehmed Rifat’ın Mecâmi’ü’l-Edeb’i⁴²

Mehmed Rifat’ın (1851-1907) klasik belâgat konusunu bütün yönleriyle kaleme aldığı üç ciltlik eseri *Mecâmi’ü’l-Edeb*’de⁴³ kafiye bahsi *Fenn-i Kafiye* başlığın altında müstakil bir bölümle ele alınmıştır.

1.9.1. Kafiye Tanımı

Eserde geçen kafiye tanımı şöyledir:

“Eş’ârın âhîrlerinde vâkî’ hurûf-ı mütekerrire-i mütecânisinin harekât ve sekenât, ittîfak ve ittihâdına ‘kâfiye’ denir ki ‘mücerrede’ ve ‘mürekkebe’ namlarıyla esasen iki nev’idir.”⁴⁴

Verilen kafiye tanımında görüldüğü üzere kafiye, şiirlerin sonunda aynı cinsten olan ve tekrar eden harflerin birliği olarak tanımlanır. Görüldüğü gibi Muallim Naci ve öncesinde Ahmed Hamdi’nin söz konusu ettiği birden çok harfin kafiye tanımına dâhil edilmesi görüşü, Mehmed Rifat’tın da tanımında yer verdiği bir husustur. Tanımda öncekilerden farklı olarak ise ‘mütecânis’ kelimesinin zikredildiği görülür. Burada, kafiye harflerinin harekelerinin aynı cinsten olmasının kastedildiği söylenebilir.

bulundurulduğunda kayd ve ridf harflerinin tanımlarının birbirinden çok ayrı olmaması dolayısıyla Naci’nin görüşü oldukça yerindedir. Muallim Naci, *a.g.e.*, s. 75.

⁴² Mehmed Rif’at, *a.g.e.*

⁴³ Âlim Kahraman, “Mehmed Rifat”, *TDVİA*, C.28, Ankara 2003, s. 519-520.

⁴⁴ Mehmed Rif’at, *a.g.e.*, s. 52.

1.9.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Eserde, kafiye harf ve harekeleri kafiye çeşitleri ile birlikte açıklanmış ve genel kabullere hemen hemen aynen yer verilmiştir.

Kafiye çeşitleri hakkında verilen bilgiler doğrultusunda kafiye öncelikle *kafiye-i mücerrede* ve *kafiye-i mürekkebe* olarak ikiye ayrılmış daha sonra kafiye-i mürekkebe kendi içinde *kafiye-i müreddefe*, *kafiye-i müessesese* ve *kafiye-i mukayede* olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan *mukayyed* ve *müesses* ile ilgili açıklamalar kendinden öncekilerden farklıdır. Diğer kaynaklarda *müesses kafiye*, revî ile aralarında harekeli bir harf bulunan elif, yani te'sis harfinin bulunduğu kafiyedir ve aradaki harekeli harf de dahildir. Oysa Mehmed Rifat'ın müesses kafiye açıklamasında te'sis harfinin yerini ridf almıştır.⁴⁵ Mukayyed kafiye tanımında ise elif, vav ve yâ'nın kayd harfi olamayacağını belirtir.⁴⁶

Mehmed Rifat'ın müreddef kafiye izahında da farklılık görülür. Bilindiği üzere müreddef kafiye revî harfinden önce elif, vav veya yâ harfinin bulunduğu kafiyedir. Fakat Mehmet Rifat'da bu kafiye şöyle izah edilir: “Eğer harf-i dahîl iki ridf arasında olursa ana kâfiye-i müessesese-i müreddefe dirler.” Örnek olarak, “...lâhût/ ... nâsût” gibi. “Ve eğer harf-i kayd bir kafiye-i müreddefeden evvel gelirse ol kafiye dahi kafiye-i mukayyede-i müreddefe dirler.” Örnek olarak “...kemâl/ ... cemâl (جمال / كمال) kelimelerindeki âl (ال)’dan önce gelen mim (م)’ler gibi.

Mehmet Rifat'ın eserinde söz konusu ettiği bir diğer kafiye çeşidi ise *şâygân kafiye*dir.⁴⁷

⁴⁵ Müellifin müesses kafiye tanımı şöyledir: “Revî ile ridf mevcûd olmak ve ikisinin arasına diger bir harf girmek üzere te'sis iden kâfiyedir ki ol giren harfe ‘dahîl’ tesmiye olunur.”

⁴⁶ “Harf-i revînin evvelinde ridf olan vâv, yâ, elif’den başka bir harfin tekrarı ile olan kafiyedir ki ol harfe ‘kayd’ tesmiye olunur.” Mehmed Rifat bu açıklamalarına şu örneği verir: ...derdest/...serbest kâfiyeli kelimelerinde tâ revî, sin’ler kayd olup kâfiye-i mukayyede nev’indendir, der.

⁴⁷ “Ba’zı kere harf-i revîden sonra zamîr yahud edat ve yahud bir kelime aynen tekrar ider ki evvel tekrar iden şey zamîr veya edat olursa ana vasl u şâygân ve eğer kelime olursa redîf denildiği gibi bazan da kâfiyeyi hâvî olan kelimedden evvel aynı bir kelime tekrar ider ki ana da hicâb tesmiye olunur.” Örnek olarak “...âbâda/ ...feryâda” (اباده / فرياده) kelimelerinde revî dal (د)’lar olub ha (ه)’lar mef’ûl’ün-ileyh edatı olduğundan; “...gül-fâmî/...câmî (كولفامي / جامي)” kelimelerinde mim (م)’ler revî olub yâ (ي)’lar mef’ûl’ün- bih edatı olduğundan bunlar vasl u şâygân’dır.

1.9.3. Değerlendirme

Mehmet Rifat'ın kafiye ve çeşitleri hakkında naklettiği bilgiler incelendiğinde terimlerin aynen tekrarlandığı fakat bu terimlerin tanımlarında farklılık görüldüğü tespit edilmiştir. Özellikle kafiye harfleri ve çeşitleri hakkında verilen teorik bilgiler önceki dönem eserlerinden oldukça farklı olmakla birlikte örnekler incelendiğinde belirgin bir ayrılığa rastlanmaz. Açıklanacak olursa Mehmed Rifat; elif, vâv ve yâ harflerinin dışında revîden önce tekrar eden harf olarak tanımladığı kayd harfine “derdest/ serbest” kelimelerindeki “sin”i örnek verir. Burada da görüldüğü gibi teorik bilgide farklılık varken verilen örnek önceki dönem eserlerinde yer alan kayd harfi tanımı ile paralellik gösterir. Fakat belirtmek gerekir ki *te'sis* ve *dahil* ile ilgili verilen bilgiler konuyu ele alan diğer eserlerden oldukça farklıdır.

1.10. Reşîd'in Nazariyyât-ı Edebiyye'si⁴⁸

Reşîd'in *Nazariyyât-ı Edebiyye* adlı eserinde “Kafiye” başlığı altında ele alınan konu ile ilgili tanım ve açıklamalar, önceki dönem eserlerinden önemli ölçüde farklılık gösterir. Eserde yer alan bilgiler, kafiye'nin XX. yüzyılda nasıl algılandığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

1.10.1. Kafiye'nin Tanımı

Eserde verilen kafiye tanımı şöyledir:

“İki veya daha ziyade mısra'ların, lafz ve ma'nâsı müttehid 'ayni kelime veya edevât olmayan, son hecelerinin hareke i'tibâriyle mütecânis ve en nihâyetdeki harflerin tasavvutca müttehid olmasına 'kâfiye', müttehidü't-tasavvut olan son harfe 'harf-i revî' ve bu şerâite hâ'iz mısra'lara 'mukaffa'dirler.”

Verilen tanımda görüldüğü üzere kafiye ile ilgili öncelikle lafız ve manada aynı olmama şartı vurgulanmış, lafız ve manada aynı olması muhtemel olan “kelime” ve önceki dönem eserlerinden farklı olarak “edat”a dikkat çekilmiştir. Tanımda kafiye için ikinci şart olarak, mısraların son hecelerinin hareke itibariyle tek cinsten ve en son harfin de ses bakımından bir olması gereği belirtilmiştir.

Söz konusu tanımda kafiye için en az iki mısra şartına vurgu yapılması, kafiye'nin mısra sonundaki “hece”de aranması ve mısra sonundaki hecelerde bulunan hareke ve harflerin “tasavvutca” bir olması gerekliliği önceki dönem eserlerinden farklı olarak ilk kez dikkat çekilen hususlardır. Yine, kafiye

⁴⁸ Reşîd, *a.g.e.*

tanımında “mütecânis”e dikkat çekilmesi Reşîd’den önce ilk olarak Mehmed Rif’at’ta görülür.

Müellif, tanımının devamında dikkat çektiği hususları anlaşılır kılmak üzere bazı açıklamalar getirmiş ve örnekler vermiştir:

“Eger mısra’ların son kelime veyâ heceleri ‘ayni cinsden ise kafiye andan evvel gelen hecelerde aranır. Ve bu hecelerde kafiye tahkik ittigi halde onları ta’kîb iden hem cins kelime veya hecelere ‘redîf’ dinilir.”

Açıklamada görüldüğü gibi kafiyenin nerede aranması gerektiği belirgin şekilde ifade edilmiş ve yine ilk kez Muallim Naci’nin önerdiği, “revîden sonra her ne gelirse redife dâhil edilmeli” önerisi Reşîd’in eserinde kabul görmüş ve revîden sonra gelen kafiye harfleri, kafiye tanımının dışında bırakılmıştır.

Reşîd, eserinde kafiyenin gereği olarak gördüğü mısra sonlarında gelen kelime ve edatın lafız ve manada farklılığına birkaç kez vurgu yapmış ve verilen izahlar örneklerle açıklamıştır: *tâbân*, *rahşân*, *handân* kelimelerinin nihâyetlerindeki “ân”lar sıfat-ı müşebbehe edâtı olarak tekrar ettiğinden kafiyenin ortadan kalktığı, ancak “şâ’irân” kelimesindeki “ân”ın ma’nâ-yı cem olmasından dolayı *tâbân* ile *şâ’irân*ın kafiyesinin sahih olduğu belirtilir. Eserde bu konu ile ilgili şu hususa dikkat çekilmektedir: “...meselâ, ‘Bahâ’ kelimesi iki mısrada da müttehîde’l-ma’nâ ise kafiye hâsıl olamaz; fakat bir mısra’da ‘hüsn’ digesinde ‘kıymet’ ma’nâsına isti’mâl olursa kafiye tahakkuk ider.”

İncelenen eserler içinde konuyla ilgili daha önce hiç söylenmeyenleri söz konusu eden Reşîd, farklı ve yeni olarak kafiye *hece* ve *ses*’e dikkat çektiğinin farkındadır ve kafiye tanımına hece ve sesi dâhil etmesinin sebeplerini açıklamaktadır.⁴⁹

1.10.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Reşîd’in eserinde, “revî” dışındaki kafiye harfleri ile ilgili herhangi bir tanım bulunmamaktadır. “Kafiye harfleri” gibi bir ifade kullanmadığından kafiye harflerinin hareketlerini kastederek kafiye hareketleri için, ‘son

⁴⁹ “Evvelâ şunı söyleyelim ki kûdemâ indinde kâfiye ve aksâmı ‘fenn-i kâfiye’ nâmiyla bir fenn-i mahsûs add olunarak dürlü dürlü taksimâta tâbi’ tutulmuş ve bir çok isimler de virilmiş ise de burada ittihâz olduğu gibi kâfiyenin mâhiyyetini bir harf yerine bir heceye ircâ’ idince ne o taksimâta mahal kalır ne de bir çok iştigâlâta...Sâniyen bu hecelerin nihâyetinde bulunan ve ‘harf-i revî’ denilen harfler ‘ayni sadâyı izhâr itmek lâzımdır. Harf-i revînin şimdide kadar fenn-i kâfiye kitâblarında ‘ayni harf olması meşrût bulunduğu halde burada ‘ayni sadâyı izhâr iden harf’ dinilmiş olmasının sebebi ‘kâfiye nazardan ziyâde sem’e ‘âiddir.’ nazariyesinin isâbetine kanaâtimizdir.”

hecelerin hareke i'tibâriyle mütecânis' olması gereğini belirtir. Bunun dışında hareketlerle ilgili her hangi bir terim kullanılmamıştır.

Yukarda belirtildiği gibi eserde sadece revî harfi açıklanmıştır. Revî; kafiye tanımında belirtildiği gibi, “*müttehidü't-tasavvut olan son harfe 'harf-i revî dirler'*” şeklinde ifade edilir. Reşîd, konunun devamında telaffuzda aynı savtı izhâr eden harflerin revî olmasının münasip olduğunu, belirtir.

Eserde, sadece bir kafiye çeşidi söz konusu edilmiştir. “Mukayyed” olarak adlandırılan bu kafiye çeşidi, terim olarak önceki dönemlerde de kullanılmakla birlikte bu eserde muhtevası tamamen farklıdır. Buna göre: “*Mısra'ların kafiye hecelerinde harf-î revîden mâ'ada diğer harf-i mutasavvutlar da 'aynı sadâyı izhâr iderler ise böyle kafiyele 'mukayyed' nâmı verilir. Meselâ: ...şâdân/...vicdân kelimelerindeki son hecelerde yalnız harf-i revîler ve hareketler değil ondan evvel gelen harf-i mutasavvut da müttehiddir.*”

Verilen tanım ve örneklerde görüldüğü gibi mukayyed kafiye, kafiye hecelerinde revî dışındaki harflerin de ses bakımından aynı olması, şeklinde izah edilmiştir.

1.10.3. Değerlendirme

Reşîd'in kafiye ile ilgili naklettiği bilgiler dikkate alındığında konunun önceki dönemlere göre oldukça farklı bir seyir kazandığı görülür. Öncelikle müellifin de belirttiği gibi kafiyenin harf yerine heceye ircâ etmesi ve yine kafiye harfin değil sesin esas alınması konuyla ilgili oldukça önemli değişikliklerdir. Kafiye harflerin değil hecenin esas alınması ile külfetin azaltılmasının amaçlandığını dile getiren Reşîd, ilk olarak Muallim Naci'nin sözü ettiği görüşleri tekrarlamasıyla Naci'yi örnek almış kabul edilebilir. İlgili kısımda belirtildiği gibi kafiye külfetin azaltılmasına, incelenen eserler içinde ilk olarak Naci dikkat çekmiştir. Muallim Naci'nin önerisinin kabul görmesi ve ardından kafiyenin sesle izah edilmesi gibi konuyla ilgili yenilikler, dönemin kafiye algısındaki değişikliğin bir tezahürü olarak düşünülebilir.⁵⁰

1.11. Tahirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lûgati

Tahirü'l-Mevlevî'nin (1877-1951) çeşitli edebiyat terimlerini açıkladığı Edebiyat Lûgati adlı eserinde kafiye bahsi müstakil bir madde olarak izah edilmiş, tanımı ve çeşitleri hakkında bilgi verilmiştir.

⁵⁰ Bkz.: Ramazan Korkmaz, “Abes-muktebes tartışması ve Servet-i Fünûn'un oluşumu”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.3, Kültür Bak. Yay., İstanbul 2007.

1.11.1. Kafiye Tanımı

Eserde kafiye tanımı şöyledir:

“*Son harf ve hareketleri birbirine uygun olan ve mısra yahut beyt sonunda bulunan kelimelerdir*”

Söz konusu tanımda kafiye ile ilgili vurgulanan unsurlar, mısra veya beyit sonunda olması ve sonda olan bu kelimelerdeki harf ve hareketlerin birbirine uygun olması hususlarıdır. Kafiye tek bir harf olan revî ile değil de harf ve hareketlerin tamamı olarak kabul edilmesi öncelikle XVIII. yüzyılda Ahmed Hamdi daha sonra XIX. yüzyılda Muallim Naci, Mehmet Rifât ve görüldüğü gibi Tahirü'l-Mevlevî ile devam etmiştir. Bu da klasik dönem kafiye anlayışının yeni edebiyat döneminde revî değil, kelime değil, harf ve harekede birlik olması şeklinde yerleştiğini gösterir. Bunun dışında kafiye şiirin sonunda olduğu görüşü son dönem kafiye anlayışında ‘*beyt sonunda*’ ibaresiyle sabit hâle gelmeye başlamıştır. Ayrıca, Tahirü'l-Mevlevî'nin eserinden önce kaleme alınan Reşîd'in eserinde konuyla ilgili genel kabullere oldukça aykırı olarak ne kelime ne de harfe değil heceye dikkat çekmesi ve kafiye ses itibarıyla edilmeli, şeklindeki görüşüne rağmen Tahirü'l-Mevlevî'nin klasik kafiye anlayışına yakın bir tanım yaptığı göz önünde bulundurulmalıdır. Tahirü'l-Mevlevî'nin kafiye ses ve hece ile ilgili bu görüşlere yer vermeyerek Reşîd'den önceki eserlerle paralel açıklamalar yapması, kafiye son dönemdeki algılanışı ile ilgili farklı kabulleri yansıtmaya bakımdan önemlidir.

1.11.2. Kafiye Harf, Hareke ve Çeşitleri

Tahirü'l-Mevlevî'nin “*Kafiye son harfidir.*” şeklinde tanımladığı revî ile ilgili bütün izahları Muallim Naci'den aynen nakledilmiştir.⁵¹ Yine, Tahirü'l-Mevlevî, kafiye harf ve hareketlerini izah ederken Naci'ye sık sık atıfta bulunarak hemen hemen aynı tanımları yapmıştır.

Eserde, kafiye harflerinden sadece te'sis ve kaydın izahı yapıldıktan sonra te'sis harfinin yer aldığı kafiye *müessese*, kayd harfinin bulunduğu kafiye *mukayyed* olduğu belirtilmiş ve revî ve ridf harfinin bulunduğu *mücerred* ve *müreddef* kafiyeyle ilgili bir açıklama yapılmamıştır.

⁵¹ Muallim Naci'de revî; harf-i aslî-i ahîr olmak, tekellüfsüz olarak harf-i aslî-i ahîr menzilesinde bulunmuş harf olmak, tekellüfle kelimenin ortasında harf-i aslî-i ahîr menzilesinde bulunmuş harf olmak, tekellüfle kelimenin sonunda harf-i aslî-i ahîr menzilesinde bulunmuş harf olmak şeklinde dört kısma ayırmıştır. Bu tasnif Tahirü'l-Mevlevî'de Muallim Naci'den atıf yapıldığı belirtilerek örnekleriyle birlikte aynen tekrar etmektedir.

Tahirü'l-Mevlevî, revîden sonra gelen harf ve hareketlerin redife dâhil edilmesiyle ilgili Muallim Naci ile aynı fikirde olduğunu şöyle belirtir: “Naci'nin gösterdiği bu evleviyete biz de iştirak ederiz.”⁵²

Eserde açıklaması yapılan kafiye çeşitlerinden biri de, taktî' itibariyle olan *mürâdik*, *mütevâtir*, *mütedârik*, *müterâkib* ve *mütekâvis* kafiyelerdir.

Tahir Olgun ayrıca, çalışmada esas alınan ve XVI. yüzyıldan itibaren konuyu ele alan eserlerden farklı olarak ilk kez kafiye yeni bir tasnif getirmiştir. Yarım ve tam olarak adlandırılan bu kafiye şekilleri şöyle tanımlanır: “Revî harfleriyle onların hareketleri, yani okunuşları birbirine uygun kelimelerden yapılmış kâfiyelere tam vasfı verilir. Bir de yarım kâfiye vardır ki Frenklern assonant dedikleri hafif benzeyiştir.” Tanıma örnek olarak “...bağ/...menba” kelimeleri gösterilmiştir.

1.11.3. Değerlendirme

Tahirü'l-Mevlevî'nin kafiye bahsinde dikkat çeken en önemli husus, kullandığı “yarım” ve “tam” kavramları ve bununla ilgili açıklamalarıdır. Kafiye bahsine getirilen bu terimler ve tanımların içinde bulunduğumuz Cumhuriyet dönemi şiir metinlerinin kafiye incelemelerinde kabul gördüğü malumdur. Adlandırma ve uygulamada klasik dönem kafiye anlayışından tamamen farklı olan yarım ve tam kafiye şekli ile Türk edebiyatında kafiye telakkisi yeni bir döneme girmiştir.

⁵² Tahirü'l-Mevlevî, *a.g.e.*, s. 80.

2. Müelliflerin Naklettği Kafiye Tanımları

Aşağıda müelliflerin eserlerinde nakledilen kafiye tanımları tablo halinde verilmiştir.

Müelliflerin Naklettği Kafiye Tanımları	
Kemalpaşazâde	<ul style="list-style-type: none"> • "İstlâh-ı şuârada revî şol harfe dirler ki, şî'r-i mukaffâ ana nisbet iderler." • "Kâfiye revî harfidir." , "Revî ise, kâfiyenin veya onun yerini tutan kelimenin son asli harfidir." • "İstlâh olarak revî, kâfiye olan kelimenin son harfidir. Eğer bu harf hafz edilirse anlam bozulur. Kaside kâfiye üzerine binâ edilir ve ona nisbet edilir. Beyitteki sultân ve cihân kelimelerinden nûn harfi hafz edilirse anlam bozulur."
Sürûrî	<ul style="list-style-type: none"> • "Bilgil kim kâfiyeye anuñin kâfiye derler ki şî'r eczâsınun kafasında gelür nitekim bir kimesne bir gayrın ardınca gelse ol bunun kafasındadır dirler." • "Kâfiyede ulemâ-yı 'Arabîyyet ihtilâf etmişlerdir. Fuzalâ' katında meşhur Kutrub der ki kâfiye bir harfidir ol harfe Arab revî dirler ve revî revâdan ve revâ ol ipe dirler ki anımla deve yüki bağlarlar nitekim ol ip ile deveye yüki bağlanur ol harfle dahi şî'r bağlanur. Harf-i revîsiz şî'r dürüst olmaz ve harf-i revî gerekdür kelimenin nefsinde ola."
Lem'î	<ul style="list-style-type: none"> • "Tesmiye-i kâfiye beyânındadır; yanî kâfiyeye ol cihetten kâfiye dirler ki, şî'rün eczâsınun kafasında vâki' olur."
Gülşeni	<ul style="list-style-type: none"> • "Kâfiye, cemî-i ebyât ve mesâri' evâhirinde tekrâr gelmesi vâcib yâ müstahsen olan cüz'-i kelime yâ cüz' menzilesine olup elfâz-ı muhtelifede müstakil olmayan hurûfun temâmından ibâretdür." • "Kâfiye 'kufuvv'dan müştakdur, 'ardça gidici' ma'nâsına; çün kâfiye şî'rün peyrevîdür, 'tâ'yi 'hâ' kılup vasfıyyetten ismiyyete nakl itdiler. Bu ma'nâda, ma'nâ-yı lügat murâd olmaz" • "Emmâ fâkir yanında kâfiye, evâhir-i ebyâta ahrûf ve harekâtın tekrârı lâzım olundur."
Vahidü't Tebrizî	<ul style="list-style-type: none"> • "Kâfiye aslında bir harfidir. Ol harfe Arablar 'revî' dirler. Revî, revâdan revâ ise, bir ipe dirler ki deve üzerinde yüki onunla bağlarlar pes ol ip ile devenin yüki bağlandığı gibi, şî'r dahi ol harf-i revî ile bağlanur. Harf-i revîsiz şî'r dürüst olmaz ve ol harfin tekrârı dükeli beylerde muayyen olan bir yerde lazımdır ki tâ ki şî'r dürüst ola ve revî kılınan harf gerekür ki nefs-i kelimededen ola."
Ahmed Hamdî	<ul style="list-style-type: none"> • "Kâfiye lügatte bir şeyi bir şeyin arkasından götürmeye dirler." • "İstlâhda birbiri ardınca gelen kelâma ve eczâ-yı beyt kendisiyle rabt edilen şeye dirler. Kâfiye beytin âhîrindeki kelimelerden bazısıdır ki kasidenin âhîr-i ebyatında bi-'aynihâ tekrâr itmez. Bil ki ebyâtin âhîrlerinde bir ma'nâda tekrar eden kelimeye redif dinür. Şî'r müreddef olur ise kâfiye redifin üst tarafındaki kelimedede olur."
Ali Cemâleddin	<ul style="list-style-type: none"> • "Lügatte bir nesnenin bir nesne arkasından gelmesine dinür. İstlâh-ı şü'arâda ise kelâm-ı mevzûn arkasında ya'nî şî'rîn âhîrinde bulunan harfe dinür ki eczâ-yı beyt anımla rabt olunur. Ta'yin-i kâfiyede rivâyât mütেকâsire olup ancak beyn'el-fuzalâ' kâfiye bir harfidir ki ulemâ-yı Arab ol harfe harf-i revî dirler. Revî, revâdan me'hûzdur revâ lügât-i Arabda devenin yükünü bağladıkları ipe denilip ol ip ile devenin yüki bağlandığı gibi şî'rîn kâfiye-yi eczâsı harf-i revî ile bağlanur."
Muallim Naci	<ul style="list-style-type: none"> • "Hem lafız hem mana yahut yalnız ma'nâ hasebiyle muhtelif oldukları halde mısra'ların yahut beyitlerin sonlarında veya bunların sonları kabul edilen yerlerde-telâffuzda istiklâlî şart olmamak ve aşağıda sayılacak harf ve hareketlerden ibaret olmak üzere- tekrarlanan şeyin toplamıdır."
Mehmed Rifat	<ul style="list-style-type: none"> • "Eş'ârın âhîrlerinde vâki' hurûf-ı mütekerrire-i mütecânisenin harekât ve sekenât, ittifâk ve ittihâdına 'kâfiye' denir ki 'mücerrede' ve 'mürekkebe' namlarıyla esasen iki nev'idir."
Reşîd	<ul style="list-style-type: none"> • "İki veya daha ziyade mısra'ların, lafz ve ma'nâsı müttehîd 'aynî kelime veya edevât olmayan, son hecelerinin hareke i'tibâriyle mütecânîs ve en nihâyetdeki harflerin tasavvutca müttehîd olmasına 'kâfiye', müttehîdî't-tasavvut olan son harfe 'harf-i revî' ve bu şerâite hâ'iz mısra'lara 'mukaffa'dirler."
Tahirü'l-Mevlevî	<ul style="list-style-type: none"> • "Son harf ve hareketleri birbirine uygun olan ve mısra' yahut beyt sonunda bulunan kelimelerdir".

3. Kafiye Uygulamaları ile İlgili Verilen Örneklerden Seçmeler

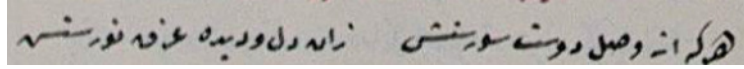
Ele alınan metinlerde kafiye harf ve kafiye çeşitlerini göstermek üzere verilen örnekler genellikle Farsça'dır. Bunun dışında kafiye çeşitleri ile ilgili verilen örneklerin açıklamalarında kafiye çeşidine değil, kafiye harf ve hareketlerine vurgu yapıldığı ve kafiye kelimedeki bulunan kafiye harf ve hareketlerin sayısına dikkat çekildiği görülür.

Müelliflerin kafiye harf ve çeşitlerini izah için verdikleri örnek ve açıklamalardan birkaçı aşağıda aynen verilmiştir.

Gülşenî'nin müreddef kafiye için verdiği örnek ve açıklamaları şöyledir:

*Zerre olmaz mihr-i 'âlem nûr-ı 'aşk-ı pâkime
Katre gelmez bahr-ı Kulzum dîde-i nem-nâkime
"Kâf revî ve elîf ridf-i aslî ve mîm vasl, ve hâ 'alâmet-i mef'ûl
hurûc'dur. Hareket-i mâ-kabli elif havz ve hareke-i mîm nefâz'dur.
Ve dört harf ve üç hareke lâzımdır."*

Vahidü't Tebrizî'nin müreddef kafiye için verdiği örnek ve açıklamaları şöyledir:

"Bunda râ revî ve vâv ridf ve sin vasl ve tâ hurûc ve şîn mezîddir ve ridfden evvel olan hareke havz ve revînin harekesi mecrî ve revîden sonra olan hareke nefâzdır ve bu beytde kafiye beş harfve üç harekedir."

Ali Cemâleddin'in müesses kafiye için verdiği örnek ve açıklamaları şöyledir:

*Bir dem mi vardır kim beni âzürde- hâtır eylemez
Bana sipihrûn itdigin gök başlu kâfir eylemez
Bu beytde 'eylemez' lafzı redif ve 'hâtır ve kâfir' lafzlarında olan
'râ'lar 'revî' ve 'hâ' ile 'fâ' 'dahîl' ve hareketi 'işbâ' ve 'elif'ler
'te'sis' ve hareketleri 'res'dir.*

Sonuç

Yapılan çalışmayla XVI. yüzyıl ile XX. yüzyıllar -XX. yüzyıl ilk yarısı da dâhil- arasında kafiye bahsini ele alan eserlerde, kafiye harf ve hareketleri gibi temel kavramlarının değişmediği bununla birlikte vurgulanan hususlarda farklılıklar olduğu görülmektedir. Yine kafiye bahsini ele alan eserlerdeki kafiye tanımları, çeşitleri ve konuyla ilgili verilen örnekler incelenip mukayese

edildiğinde eserlerin bazılarının kendi içinde bazılarının da birbiri ile çeşitli hususlarda belirsizlik ve çelişkiler ihtiva ettiği söylenebilir. Bu benzerlik, farklılık, belirsizlikler ve konuyla ilgili çeşitli tespitleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Kafiye bahsini ele alan –incelememize esas olan- tüm eserlerde ağırlıklı olarak Fars daha sonra da Arap kafiye anlayışının nakledildiği görülür. İki edebiyatın konu ile ilgili kabulleri aktarılırken kafiye'nin ağırlıklı olarak iki şekilde tanımlandığı görülür. Bunlardan XVI. yüzyılda Kemalpaşazâde, Sürûrî, Lem'î, Tebrizî ve XIX. yüzyılda Ali Cemâleddin eserlerinde kafiye'nin sadece revî olduğunu belirten ve kafiye'de revîye vurgu yapan tanımları nakletmiştir. Şu da belirtilmelidir ki Kemalpaşazâde kafiye'nin sadece revî ile tanımlanmasına itiraz etmektedir. Yine Lem'î'nin iki kısımda değerlendirdiği kafiye'yi izah ederken ‘biri redif beyanındadır’ şerhini düşerek yaptığı açıklama ile kafiye'de harfe değil kelimeye dikkat çektiği de hatırlanmalıdır.

XVI. yüzyılda Gülşenî, XIX. yüzyılda Muallim Naci, Mehmet Rifat ve XX. yüzyılda Tahirü'l-Mevlevî kafiye'yi sadece revî harfi ile değil, tekrar eden harf ve hareketlerin tamamı şeklinde tanımlar. XVIII. yüzyılda Ahmed Hamdi ise farklı olarak kafiye için “şey” ifadesini kullanılmış ve tanımın devamında ‘kelime’ye vurgu yapmıştır.

XX. yüzyılda Reşîd'in -kafiye tanımında sesin esas alınması bir yana bırakıldığında- “*son hecelerinin hareke i'tibâriyle mütecânis ve en nihâyetdeki harflerin...*” ifadesindeki “hecelerinin hareke” ve “harfler” ibareleri, birden çok harfe işaret etmesi bakımından kafiye'de sadece revîyi esas almadığını gösterir. Bununla birlikte, genel kabullerden tamamen farklı bir kafiye tanımını söz konusu edilmesine rağmen “revî”; terim olarak aynen, ihtiva ettiği mana bakımından ise “*müttehidü't-tasavvut*” şartı eklenmek suretiyle kısmen, bu eserde de mahiyetini muhafaza etmiştir.

Sonuç olarak, Türk edebiyatının klasik dönem kapsamına giren XVI. yüzyılda konuyla ilgili bilgi veren metinlerin tamamında kafiye revî olarak tanımlanmıştır. Her ne kadar konuyu ilk olarak ele alan Kemalpaşazâde bu hususu eleştirse de aynı asır içinde konuyla ilgili verilen eserlerin tamamında Kemalpaşazâde'nin eleştirisinin dikkate alınmadığı ve kafiye'nin revî olarak tanımlandığı görülür. Bununla birlikte Türk edebiyatında yeni dönemin hakim olmaya başladığı ve hakim olduğu XVIII'in sonu ile XIX. ve XX. yüzyıllarda konuyu ele alan müelliflerden Ali Cemâleddin dışındakiler kafiye'yi tekrar eden harf ve hareketlerin tamamı, hatta kelime olarak izah eden tanımları esas almışlardır. Bu da göstermektedir ki kafiye, teoride; klasik şiir geleneğinde tek bir harf, yeni dönem Türk edebiyatında ise birden fazla harf ve kelime olarak

algılanmıştır, denebilir. Reşîd'in kafiyede harf değil sesi esas alması ise kafiye anlayışının XX. yüzyıl itibariyle başlayan değişiminin kabul gördüğünün işareti olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca belirtmelidir ki kafiyeyi gerek tek bir harf ve gerek harf ve hareketler veya kelime olarak tanımlayan tüm izahlarda kafiyede tekrarın gerekliliğine muhakkak temas edilmiştir.

2. Müelliflerin kafiye tanımlarında kafiyenin şiirde nerede yapıldığı ile ilgili muhtelif görüşlere rastlanır. Buna göre kafiye konusunu ele alan müelliflerden bazılarının ifadeleri kafiyenin şiirin sonunda yapılması gerektiğine işaret ederken bazıları doğrudan mısra sonunda yapılacağını açıkça belirtir. Bunun dışında şiir veya mısra sonunda olması kabulüne açıkça itiraz eden ve konuyla ilgili muğlak ifade kullanan müellifler de vardır. Öyle ki XVI. yüzyılda Sürûrî ve Lem'î'de, kafiyenin şiirdeki yeri ile ilgili belirleyici olan “*şi'r eczâsının kafasında vâki*” olur.” ifadesindeki “kafâ”dır. Kelimenin lügat anlamı dikkate alınarak kastedilenin “mısra sonu”, olduğu akla gelir. Yine şiirde mısra sonuna işaret eden ifadelerden bir diğeri XVI. yüzyılda Gülşenî'deki “*cemî-i ebyât ve mesâri' evâhirinde*” ibaresidir. Gülşenî'nin ifadedeki “evâhirinde” ile kastedilenin, şiirin ortasında birbirine uygun kelime gelse de bunun kafiyeden hariç tutulması gerektiği, mealindeki açıklaması kafiyenin şiirin sonunda yapılması gerektiğine işaret eder mahiyettedir.

Kafiyenin şiirin veya beytin sonunda yapılması gerektiğini açıkça belirtenlerden: XVIII. yüzyılda Ahmed Hamdi “*beytin âhiri*”, XIX. yüzyılda Ali Cemâleddin “*şi'rin âhirinde bulunan*”, XIX. yüzyılda Muallim Naci “*mısraların yahut beytilerin sonları veya bunların sonları kabul edilen yerlerde*”, XIX. yüzyılda Mehmed Rifat “*eş'ârın âhirlerinde*” ve XX. yüzyılda Tahirü'l-Mevlevî, “*mısrâ yahut beyt sonunda*” ifadelerini kullanır. XX. yüzyılda Reşîd, “*mısra'ların... en nihayeteki harfleri..*” ifadesiyle belirgin biçimde mısra sonuna dikkat çeker.

XVI. yüzyılda Tebrîzî konuyla ilgili oldukça muğlak bir ifade kullanmıştır. Tebrîzî, kafiyenin “*dükeli beytlerde muayyen olan bir yerde*” yapılması gerektiği belirtmiş fakat muayyen ile kastedilenin ne olduğuna dair bir izah getirmemiştir.

Ayrıca belirtmelidir ki XVI. yüzyılda ilk olarak konuyu ele alan Kemalpaşazâde, kafiyenin arda gidici manasına gelen “kafv/ kufüvv”dan türediği ve bu nedenle kafiyenin şiirin sonunda yapılması gerektiği şeklindeki genel kabule daha en başta itiraz ederek kafiyenin sadece şiirin sonunda değil şiirin ortasında da yapılabileceği görüşünü benimsediği söylenebilir. Bununla

birlikte Kemalpaşazâde'nin görüşüne rağmen Sürûrî ve Lem'î gibi aynı dönemde verilen eserlerde bu hususa vurgu yapılması Kemalpaşazâde'nin görüşünün dikkate alınmadığını gösterir. Sadece XVI. yüzyılda Gülşenî, kafiyenin “kafv/ kufüvv”dan müştak olduğuna değinir fakat tâ'yı hâ kılmak gibi şairin tasarrufu ile yapılan kafiyelerde kelimenin lügat manasının murad olmayacağına işaret ederek algıyı tenkit etmiştir.

Sonuç olarak kafiyenin şiirde nerede yapılması gerektiği hususunda farklı görüşler olmakla birlikte daha ziyade sonda yapıldığı fikri hakimdir.

3. İncelenen eserlerde kafiye harf ve hareketlerini karşılayan *revî*, *ridf*, *te'sis*, *kayd*, *dahil*, *vasl*, *hurûc*, *nâire*, *mezîd* terimleri değişmemekle birlikte bunlarla ilgili açıklamalar da hemen hemen birbirinin tekrarı şeklindedir. Fakat Mehmed Rifat'ın *kayd*, *ridf* ve *te'sis* harfleri ile ilgili açıklamaları diğerlerinden oldukça farklı olmakla birlikte konuyla ilgili verilen örnekler incelendiğinde farklılığın teoride olduğu uygulamada farklılık olmadığı görülür. Çalışmada incelenen eserlerden sadece Reşîd'in eserinde, yalnızca revî söz konusu edilmiş, bunun dışındaki kafiye harf ve hareketleri ile ilgili terim veya açıklama olarak herhangi bir ifadeye yer vermemiştir.

4. Çalışmada, “Kafiye Çeşitleri” başlığı altında incelenen kafiye tasnifleri için müellifler genel olarak *nev'i*, *kısım envâ'-ı kavâfi*, *esnâf-ı kavâfi* gibi farklı ifadeler kullanılmıştır. Kafiye oluşturulurken dilde sınırlı olan harf kombinasyonlarının ortaya çıkardığı yapının temel oluşturduğu kafiye türlerinin bu doğrultuda çeşitlilik gösterdiği görülür. Bunlardan ilki; asıl kafiye harfi kabul edilen revînin nefis-i kelimededen olmasına göre *aslî* veya *gayr-ı ma'mûl*, revînin kelimenin aslında olmaması ve sonradan getirilen ekte bulunmasına rağmen aslî harf gibi kabul edilmesi ile olan *ma'mulî kafiyeler*dir. Kemalpaşazâde, Sürûrî, Lem'î, Tebrizî bu kafiye tasnifine doğrudan, Muallim Naci ve Tahirü'l-Mevlevî revîyi söz konusu ederken değinmiştir.

Bir diğer kafiye şekli ise takti itibariyle yapıldığı ve Araplara mahsus olduğu belirtilen bir tasniftir. Kafiyeli kelimedede yan yana bulunan sakin ve harekeli harf sayısı ve sırasının uygunluğunun esas alındığı müterâdif, mütevâtir, mütedârik, müterâkib, mütekâvis kafiyelerdir. XVI. yüzyılda Kemalpaşazâde, Lem'î, Gülşenî, XVIII. yüzyılda Ahmed Hamdi, XIX. yüzyılda Muallim Naci, XX. yüzyılda Tahirü'l-Mevlevî bu kafiye şeklinden bahseder.

Kafiye tasniflerinden biri de Lem'î'nin beyit sonlarında bir veya birden ziyade harfin açıkça bir manada tekrar etmesi şeklinde tanımladığı ve XVI.yy'da Sürûrî, XIX. yüzyılda Ali Cemâleddin ve XIX. yüzyılda Mehmed Rifat'ın söz konusu ettiği kafiye-i şâygân'dır.

Yine, Kemalpaşazâde *kafiye-i lazime* ve *kafiye-i mültezime* denilen kafiye şekillerinden bahseder. Bunlardan *lazime*, revînin sakin olması durumunda revîden önce gelen harflerin sakin ve harekeli olma bakımından birbiri ile uyumunun esas alındığı bir tasniftir. Mültezime ise şairin tasarrufu olmasa riayeti gerekmeyen – cinaslı kafiye gibi- kafiyelerdir.

Revî dikkate alınarak yapılan bir kafiye tasnifinde de revî sakin ise *mukayyed*, harekeli ise *mutlakadır*. Bu kafiye şeklini XVI. yüzyılda Kemalpaşazâde ve Sürûrî söz konusu eder.

Bir başka tasnif, kafiyeli kelimedeki bulunan kafiye harflerinin varlığının dikkate alındığı ve sadece revî ile yapılan mücerred, revînin öncesi itibariyle *müreddef*, *müesses*, *mukayyed*; sonrası itibariyle de *mevsûl* olarak adlandırılan kafiyelerdir. Kafiyeli kelimedeki bulunan kafiye harfinin belirlediği bu kafiye şekillerinin tamamını söz konusu edenler XVI. yüzyılda Kemalpaşazâde, Sürûrî, Gülşenî, Tebrizî, XIX. yüzyılda Ali Cemâleddin, XIX. yüzyılda Muallim Naci, XIX. yüzyılda Mehmed Rifat'tır. XVIII. yüzyılda Ahmed Hamdi ise sadece müreddef kafiyeyi, XX. yüzyılda Tahirü'l-Mevlevî ise bunlardan sadece müesses ve mukayyed kafiyeyi açıklar. Ayrıca belirtmelidir ki hemen hem tüm müelliflerde söz konusu edilen *mücerred*, *müreddef*, *mukayyed* ve *müesses* kafiyelerle ilgili terimler ortak olsa da konuyla ilgili açıklamalarda farklılık görülür. Yukarıda belirtildiği üzere bazı müellifler, mukayyed terimini revînin sakin olması durumu için kullanırken bazı müellifler de kayd harfinin bulunduğu kafiye olarak tanımlar. Özellikle Mehmet Rifat'ta bu kafiye çeşitleri diğer eserlerden farklı izah edilmiş fakat konuyla ilgili verilen örnekler incelendiğinde bu kafiye çeşitlerinin uygulamada diğer eserlerle paralel olduğu görülür. Konunun teoride farklılık göstermesinin Arap veya Acem kafiye anlayışlarının esas alınmasıyla ilgili olduğu söylenebilir.

Belirtilenler dışında Reşîd; sadece mukayyed kafiye çeşidinden bahsetmiş ve mukayyed kafiyeyi, önceki dönem eserlerinden oldukça farklı olarak revî harfi dışında diğer harflerin aynı sesi izhar etmesi, şeklinde açıklamıştır.

Reşîd'in dışında klasik şiir geleneği kafiye anlayışından oldukça farklı bir kafiye tasnifine bir de Tahirü'l-Mevlevî'de rastlanır. XX. yüzyıl müelliflerinden olan Tahirü'l-Mevlevî, konuyu ele alınan eserler arasında ilk ve tek olarak yarım ve tam kafiye olarak adlandırılan kafiye şekillerinden bahseder.

Sonuç olarak kafiye çeşitlerinden *mukayyed*, *mutlaka*, *lazime*, *mültezime*, *ma'mûl*, *gayr-ı ma'mûl* ve *mücerred* kafiyelerde revî esas alınmıştır. *Müesses*, *müreddef* ve *mukayyed* kafiyelerde revî ile birlikte diğer kafiye harflerinin varlığı dikkate alınmıştır. Takti itibariyle olan *müterâdif*, *mütevâtir*, *mütedârik*,

müterâkib, *mütekâvis* kafiyelerde yine revî ile birlikte harflerin sakin ve harekeli olması ve sayısı belirleyicidir. Bu da kafiye tasniflerinde revî esas olmakla birlikte diğer kafiye harflerinin de belirleyici olduğunu gösterir. Kemalpaşazâde'nin bu konuya XVI. yüzyılda dikkat çekerek; revînin öncesi ve sonrasındaki harfler kafiyeyle dâhil edildiğinden kafiye'nin sadece revîden ibaret görülmesinin hata olacağı mealindeki görüşü, konuya katkısı bakımından önemlidir. Ayrıca belirtmelidir ki Tahirü'l-Mevlevî'de yarım ve tam olarak adlandırılan kafiye tasnifinin edebiyatımızın Yeni Edebiyat olarak adlandırılan ve bugünü de içine alan dönem şiir metinlerinin kafiye incelemelerinde esas alınması, Türk edebiyatında asırlarca süren klasik kafiye anlayışının yepyeni bir anlayışla şekillendiğini gösterir.

5. İncelenen eserlerde asıl kafiye harfi kabul edilen revî'nin nefsi kelimeden olmasına açıkça vurgu yapılmıştır. Fakat bununla birlikte *kafiye-i mamul*, *kafiye-i gayr-ı mamul*, *kafiye-i aslî* şeklinde adlandırılan kafiye türlerinde, revî'nin kelimenin aslında olup olmaması esas alınmıştır. Revî harfinin kelimenin aslında olmasına ısrarla vurgu yapılmakla birlikte kelimenin aslında olmamasının belirlediği kafiye şekillerinin var olması, kafiye'de kolaylık sağlayacak bir zemin oluşturmak amacıyla oluşturulan bir kaidedir, denebilir.

6. İncelenen bütün eserlerde revî, asıl kafiye harfi kabul edilmekte ve tekrarı muhakkak gerekli görülmektedir. Revî dışında, kafiye'li kelimelerde bulunan kafiye harf ve hareketlerin tekrarına vurgu yapılmakla birlikte, bunların tekrar etmesinde belirleyici olanın revî olduğuna işaret edilir. Buna göre revî sakin ise önceki kafiye harf ve hareketlerde, fakat revî harekeli ise revî'nin öncesi değil sonrasındaki harf ve hareketlerde birliğin gerekli olduğu belirtilir.

7. Arap ve Farslardan alınan kafiye anlayışının bazı hususlarda birbirinden ayrıldığı görülür. Öyle ki kafiye harflerinden tekrarı lüzumlu görülen harfler Arap ve Acemlerde farklılık gösterir. Örneğin te'sis harfine Araplarda riayet edildiği Farslarda böyle bir zorunluluk olmadığı, kayd harfine ise Acemlerde riayet edildiği fakat Araplarda böyle bir gereklilik görülmediği, ridf harfinin ise Araplarda genellikle tekrar ettiği nakledilen bilgilerdendir. Klasik Türk şiirinin teorisini ele alan ve çalışmamıza dahil ettiğimiz eserlerde müelliflerin yaklaşımı, kafiye'de *te'sîs*, *kayd* ve *ridf* harflerinde tekrara riayet etmenin lüzumlu olduğu şeklindedir. Söz konusu eserlerde kafiye ile ilgili bu teorik görüşlerin, pratikte ne derece kabul gördüğü sorusuna, şairlerin eserlerinin, bu görüşlere göre incelenmesi esasına dayalı başka bir çalışmayla cevap verilebilir.

8. Kafiyeyle ilgili sadece Ahmed Hamdi'nin belirttiği bir kaide vardır. Hamdi; "bahâne, peymâne, humhâne" gibi sonu 'he' ile biten kafiye'li kelimelerde he'nin telaffuzda zahir olmadığı ve kendinden önceki harfin

fethasına delalet için getirildiğinden revî olamayacağı belirtilmiş, zamme için getirilen vav'da da durumun değişmediği vurgulanmıştır. Bu açıklama '-âne' yapılı kafiyelerin değerlendirilmesi bakımından oldukça önemlidir.

Klasik Türk edebiyatında kafiyenin teorisinin, kaidelerinin müşterek şiir geleneğine paralel olarak Arap ve İranlı müelliflerin belirlediği bir anlayışla şekillendiği, çalışmada ele alınan eserlerde görülmektedir. Verilen bilgiler, klasik dönem kafiye anlayışını belirlemede önemli olmakla birlikte esas olan, klasik dönem şairlerinin kafiyeyi uygulamadaki yaklaşımıdır. Bu ise, yukarıda da belirtildiği gibi başka bir çalışmanın konusudur.

KAYNAKLAR

- Ali Cemâleddin, *Arûz-ı Türkî*, Millet Kütüphanesi- Edebiyat Kısmı No: 307.
- AŞICI, Murat, *Bünyâd-ı Şi'r-i Ârif*, (İstanbul Üniv. Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul-1989.
- GÜLEÇ, İsmail, *Bahrü'l-Ma'ârif'e Göre Edebî Kavramlar*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,) 1997.
- GÜRER, Abdulkadir, "Lem'î'nin Kafiye Risalesi: Risaletü'l-Kafiyeti'l-Vâfiye", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C.17, İstanbul, 2007. s.133-161.
- KAHRAMAN, Âlim, "Mehmed Rifat", *TDVİA*, C.28, Ankara 2003.
- KILIÇ, Hulûsi; YAZICI, Tahsin YETİŞ, Kazım, "Belâgat", *TDVİA*, C.5, İstanbul-1992.
- KORKMAZ, Ramazan, "Abes-muktebes tartışması ve Servet-i Fünûn'un oluşumu", *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.3, Kültür Bak. Yay., İstanbul, 2007.
- Mehmed Rif'at, *Mecâmi'ü'l-Edeb*, Der-saadet Matbaası Bâb-ı Âli, İstanbul 1358.
- Muallim Naci, *İstılâhât-ı Edebiyye*, (Haz. Yekta Saraç), Risale Yay., 2004.
- Mütercim Asım, *Kamus Tercümesi*, İstanbul, 1305, Cild-i Râbi'.
- ÖZTÜRK, Erdem Can, Ali Cemâleddin, 'İlm-i Kavâfi, Sanâyi'-i Şi'riyye ve 'İlm-i Bedî' İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, (Bozok Üniv., Sosyal Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yozgat 2010.
- Reşîd, *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul, 1328.

SARAÇ, M. A. Yekta – ÇİÇEKLER, Mustafa, “Kemalpaşazâde’nin Kâfiye Risâlesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXVIII, 1998, s. 445-477.

SARAÇ, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi- Belagat*, Gökkuşbu Yay. İst. 2004.

SARAÇ, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi-Biçim Ölçü, Kafiye*, 3F Yay., İstanbul, 2007.

SARAÇ, M. A. Yekta, *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde*, Şule Yay., İstanbul, 1999.

Sürûrî, *Bahrü’l-Meârif*, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin 455.

“Sürûrî Muslihiddin Mustafa”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ans.*, C.8. Dergah Yay., 1998.

ŞAFAK, Yakup, *Sürûrî’nin Bahrü’l-Ma’ârif’i ve Enîsü’l-Uşşâk ile Mukayesesi*, (Atatürk Üniv. Sosyal Bil. Ens., Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1991.

Şemseddin Sami, *Kâmûsu’l-A’lâm*, C.5., İstanbul, 1314.

Tahirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lûgatı*, Enderun Yay., İstanbul, 1994.

UÇMAN, Abdullah, “Muallim Nâci”, *TDVİA*, C.30, İstanbul, 2005.

Vahîdî’t-Tebrîzî, *Terceme-i Arûz*, (Müt. Salâhî Abdullah Uşşâkî), Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 6201.